

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2015. Цей переклад було замовлено за підтримки Цільового фонду «Права людини» Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Він не є зобов'язальним для Суду. Для отримання додаткової інформації див. повне посилання на авторське право в кінці цього документу.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2015. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court. For further information see the full copyright indication at the end of this document.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2015. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour. Pour plus de renseignements veuillez lire l'indication de copyright/droits d'auteur à la fin du présent document.

ВЕЛИКА ПАЛАТА

СПРАВА «ГРУЗІЯ ПРОТИ РОСІЇ» (I)

(Заява № 13255/07)

РІШЕННЯ
(Суть)
[Витяги]

СТРАСБУРГ

3 липня 2014 року

Це рішення є остаточним, але воно може підлягати редакційним виправленням.

У справі «Грузія проти Росії» (I),

Європейський суд з прав людини, засідаючи Великою палатою, до складу якої увійшли:

Жозеп Касадеваль (Josep Casadevall), *Голова*,
Ніколас Братца (Nicolas Bratza),
Марк Віллігер (Mark Villiger),
Ізабель Берро-Лефевр (Isabelle Berro-Lefèvre),
Корнеліу Бірсан (Corneliu Bîrsan),
Пер Лоренцен (Peer Lorenzen),
Елізабет Штайнер (Elisabeth Steiner),
Ханлар Гаджиєв (Khanlar Hajiyev),
Пяіві Хірвеля (Päivi Hirvelä),
Луїс Лопес Герра (Luis López Guerra),
Мір'яна Лазарова Трайковська (Mirjana Lazarova Trajkovska),
Нона Цоцорія (Nona Tsotsoria),
Енн Пауер-Форде (Ann Power-Forde),
Здравка Калайджиєва (Zdravka Kalaydjieva),
Вінсент А. Де Гаetano (Vincent A. De Gaetano),
Андре Потокі (André Potocki),
Дмитро Дєдов (Dmitry Dedov), *судді*,

та Майкл О'Бойл, *Заступник Секретаря*,

Після наради за зачиненими дверима 13 та 14 червня 2012 року та 26 березня 2014 року,

Постановляє таке рішення, ухвалене в останню зазначену дату:

ПРОЦЕДУРА

I. ВСТУП

1. Справу розпочато за заявою (№ 13255/07) проти Російської Федерації, поданою до Суду Грузією 26 березня 2007 року відповідно до статті 33 Конвенції про захист прав людини та основних свобод («Конвенція»). Уряд Грузії («уряд-відповідач») представляв у Суді його уповноважений, пан Леван Месхорадзе (Levan Meskhoradze). Раніше його послідовно представляли колишні уповноважені: пан Віссаріон Бохашвілі (Besarion Bokhashvili) і пан Давід Томадзе (David Tomadze).

2. Уряд Росії («уряд-відповідач») представляв його представник, пан Георгій Матюшкін. Раніше уряд представляла його колишня представниця, пані Вероніка Мілінчук.

3. Уряд-заявник стверджував, що держава-відповідач допустила або сприяла існуванню адміністративної практики затримання, утримання під вартою та колективного вислання грузинських громадян з Російської Федерації восени 2006 року, в результаті чого мали місце порушення статей 3, 5, 8, 13, 14 і 18 Конвенції, а також статей 1 і 2 Протоколу № 1, статті 4 Протоколу № 4 та статті 1 Протоколу № 7.

II. ПРОЦЕДУРА ЩОДО ПРИЙНЯТНОСТІ В ПАЛАТІ

4. Заяву було передано на розгляд до П'ятої Секції Суду (правило 52 § 1 Регламенту Суду).

5. 13 квітня 2007 року Голова Палати вирішив повідомити про заяву уряд-відповідача, запропонувавши йому надати свої зауваження щодо прийнятності заяви. Після продовження процесуального строку, встановленого для цієї мети, 26 грудня 2007 року уряд-відповідач надав свої зауваження (з додатками).

6. 4 січня 2008 року уряду-заявнику було запропоновано надати свої зауваження у відповідь. Після продовження процесуального строку, встановленого для цієї мети, 5 травня 2008 року він надав свої зауваження (з додатками).

7. 23 вересня 2008 року уряд-відповідач надав додаткові зауваження.

8. 25 листопада 2008 року Суд розглянув стан провадження у справі і вирішив отримати усні доводи сторін щодо прийнятності заяви. Він також вирішив запропонувати сторонам письмово відповісти на низку питань до дати слухання.

9. 18 березня 2009 року сторони надали свої письмові зауваження з питань, поставлених Судом.

10. 30 червня 2009 року, після слухання з питань прийнятності (правило 54 § 3), яке відбувся 16 квітня 2009 року, Палата цієї Секції у складі наступних суддів: Пер Лоренцен, Голова, Райт Марусте (Rait Maruste), Карел Юнгвірт (Karel Jungwiert), Анатолій Ковлер (Anatoly Kovler), Ренате Єгер (Renate Jaeger), Марк Віллігер і Нона Цоцорія, а також Клаудії Вестердік (Claudia Westerdiek), Секретаря Секції, визнала скаргу прийнятною.

III. ПРОЦЕДУРА ЩОДО СУТІ У ВЕЛИКІЙ ПАЛАТІ

11. 15 грудня 2009 року Палата поступилася юрисдикцією на користь Великої палати; жодна із сторін не заперечувала проти цього (стаття 30 Конвенції та правило 72).

12. 8 січня 2010 року склад Великої палати було визначено відповідно до положень статті 26 §§ 4 і 5 Конвенції та правила 24 Регламенту Суду наступним чином: Жан-Поль Коста (Jean-Paul Costa), Голова, Крістос Розакіс (Christos Rozakis), Ніколас Братца, Пер Лоренцен, Франсуаза Тюлькенс (Françoise Tulkens), Жозеп Касадеваль, Карел Юнгвірт, Райт Марусте, Анатолій Ковлер, Ренате Єгер, Марк Віллігер, Ізабель Берро-Лефевр, Луїс Лопес Герра, Мір'яна Лазарова Трайковська, Нона Цоцорія, Енн Пауер і Здравка Калайджиєва, судді, і Майкл О'Бойл, Заступник Секретаря Суду. 3 листопада 2011 року закінчився строк повноважень Жана-Поля Кости в якості Голови Суду. Ніколас Братца став його наступником на цій посаді і з цієї дати став головувати у Великій палаті в даній справі (правило 9 § 2). 31 жовтня 2012 року закінчився строк повноважень Ніколаса Братци на посаді Голови Суду. З цієї дати Жозеп Касадеваль, Заступник Голови Суду, став головувати у Великій палаті в даній справі. Після закінчення строку своїх повноважень Ніколас Братца продовжував перебувати у складі суддів, що розглядали справу, відповідно до статті 23 § 3 Конвенції і правила 24 § 4 Регламенту Суду. Новий склад Великої палати на 26 березня 2014 року - дату прийняття даного рішення - викладено на початку цього рішення.

13. З метою уточнення деяких питань стосовно, зокрема, умов затримання, утримання під вартою та вислання громадян Грузії, Суд вирішив заслухати подальші усні свідчення відповідно до статті 38 Конвенції та правила A1 Додатку до Регламенту. З цією метою він призначив делегацію з п'яти суддів Великої палати, до складу якої увійшли: Жозеп Касадеваль, Анатолій Ковлер, Марк Віллігер, Ізабель Берро-Лефевр і Нона Цоцорія.

14. 28 червня 2010 року Голова Великої палати запропонував кожній стороні надати список свідків (не більше десяти), яких вони могли б запропонувати делегації заслухати. Він також запросив п'ять додаткових свідків, обраних Судом. Уряд-заявник надіслав свій список свідків 11 серпня 2010 року, а уряд-відповідач - 14 серпня 2010 року.

15. З 31 січня по 4 лютого 2011 року в Палаці прав людини в Страсбурзі в закритому режимі в присутності представників сторін делегація суддів Великої палати заслухала свідків.

16. Усього делегація заслухала двадцять одного свідка, дев'ять з яких були запропоновані урядом-заявником, десять - урядом-відповідачем, а двоє були обрані самим Судом.

17. Список свідків, які постали перед делегацією, і узагальнення їхніх усних показань наведено в додатку до цього рішення. Секретаріатом Суду також було складено стенограму усних показань свідків перед делегацією та включено до матеріалів справи.

18. У листах від 28 червня 2010 року і 8 березня 2011 року Голова запросив уряд-відповідача надати додаткові документи до Суду. Уряд-відповідач відповів на це 14 серпня 2010 року і 15 квітня 2011 року, відповідно.

19. 18 липня 2011 року Голова запропонував сторонам подати до 30 листопада 2011 року щонайпізніше зауваження по суті справи та по стенографії усних показань свідків, які їм були заздалегідь відправлені (правило 58 § 1 і правило A8 § 3 Додатка до Регламенту). В цю дату зауваження сторін надійшли до Суду.

20. 13 червня 2012 року в Палаці прав людини в Страсбурзі відбулося публічне слухання справи по суті (правило 58 § 2).

У Суді були присутні:

(a) від уряду-заявника

Пані Т. Бурджаліані (T. BURJALIANI), Перший заступник Міністра юстиції,
Пан Л. Месхорадзе, *Уповноважений,*
Пані К. Цхомелідзе (K. TSKHOMELIDZE),
Пані М. Вашакідзе (M. VASHAKIDZE),
Пані Н. Абрамішвілі (N. ABRAMISHVILI), *Консультанти;*

(b) від уряду-відповідача

Пан Г. Матюшкін, Заступник Міністра юстиції, *Представник,*
Пані Н. Зябкіна, *Перша заступниця Представника,*
Пані А. Земскова,
Пані І. Корієва,
Пан Ю. Петухов,
Пані Г. Хоркіна,
Пані Г. Цимбалова,
Пан Е. Шипіцин, *Консультанти.*

Суд заслухав виступи пані Бурджаліані та пана Матюшкіна.

ФАКТИ

I. ОБСТАВИНИ СПРАВИ

21. Факти справи можна узагальнити наступним чином.

A. Загальна картина

22. З урахуванням усіх доказів, наданих до Суду, з'ясувалося, що наприкінці літа 2006 року політична напруженість між Російською Федерацією та Грузією досягла свого апогею. Зокрема, 27 вересня 2006 року в Тбілісі було заарештовано чотирьох російських офіцерів, а 3 жовтня 2006 року Російська Федерація повністю призупинила будь-який повітряний, автомобільний, морський, залізничний, поштовий і фінансовий зв'язок з Грузією. Вже наприкінці вересня 2006 року міжнародні засоби масової інформації повідомляли про видворення громадян Грузії Російською Федерацією, і ця інформація потім поширилася різними міжнародними урядовими і неурядовими організаціями (див., зокрема, доповідь від 22 січня 2007 року Моніторингового комітету Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) «Поточна напруженість між Грузією та Росією» (Current tensions between Georgia and Russia), AS/Mon(2006)40 rev.; доповідь, датована жовтнем 2007 року, організації «Г'юман Райтс Вотч» (Human Rights Watch; ГРВ) під назвою «Ізольовані. Затримання та вислання грузин Росією» (Singed Out. Russia's detention and expulsion of Georgians), том 19, № 5(D); і доповідь, датована квітнем 2007 року, Міжнародної федерації за права людини (МФПЛ) під назвою «Мігранти в Росії» (Migrants in Russia), № 472).

23. Було встановлено, що в розглянутий період часу (з кінця вересня 2006 року по кінець січня 2007 року) громадян Грузії затримували, утримували під вартою, а потім висилали з території Російської Федерації.

24. Згідно з урядом-заявником, це були репресії у відповідь на арешти російських офіцерів у Тбілісі, а грузинські громадян висилалися незалежно від того, чи законно вони проживали в Російській Федерації, - просто тому, що вони були грузинами.

25. Згідно з урядом-відповідачем, події, пов'язані з арештом чотирьох російських офіцерів у Тбілісі, не мали жодного відношення до фактів, викладених урядом-заявником у його заяві. Російські органи влади не вживали жодних репресивних заходів проти грузинських громадян, а лише продовжували застосовувати законодавчі положення щодо запобігання нелегальній імміграції відповідно до вимог Конвенції та міжнародних зобов'язань Російської Федерації.

26. Сторони надали суперечливі статистичні дані щодо кількості грузинських громадян, висланих протягом цього періоду.

27. Так, уряд-заявник стверджував, що в період з кінця вересня 2006 року по кінець січня 2007 року проти грузинських громадян було видано 4634 наказів про вислання, з яких 2380 осіб було затримано і насильно вислано, а ще 2254 особи залишили країну самостійно. Він уточнив, що в період з жовтня 2006 року по січень 2007 року мало місце різке зростання кількості видворень громадян Грузії,

яка виросла з 80 до 100 осіб на місяць в період з липня по вересень 2006 року до близько 700 800 осіб на місяць в період з жовтня 2006 року по січень 2007 року. На слуханні свідків пан Патарідзе (Pataridze), у відповідний час консул Грузії в Російській Федерації, заявив, що з кінця вересня 2006 року консульство Грузії в Москві отримувало масу телефонних дзвінків і прохань про допомогу з боку родичів затриманих осіб, і що близько 200-300 громадян Грузії приходили до консульства щодня. Він також зазначив, що мало місце зростання видачі протягом цього періоду проїзних документів (які були необхідними для вислання грузинських громадян), при цьому кількість таких документів збільшилася від, в середньому, 10-15 документів на день до 150 на день...

28. Уряд-відповідач, який зазначив, що він мав лише щорічні або піврічні статистичні дані, повідомив, що в 2006 році проти громадян Грузії було видано 4022 адміністративних наказів про вислання, що становило зростання на 39,7% в порівнянні з 2005 роком. Однак протягом того року найбільшу кількість адміністративних наказів про вислання було видано стосовно громадян Узбекистану (6089), після яких йшли громадяни Таджикистану (4960) та громадяни Грузії (4022), які насправді були лише на третьому місці. У період з 1 жовтня 2006 року по 1 квітня 2007 року висланню за наказами підлягали 2862 громадяни Грузії. Він також відзначив, що протягом жовтня 2006 року чотири літаки, зафрахтовані Російською Федерацією, відвезли в цілому 445 грузинських громадян з Москви до Тбілісі, і що в кінці жовтня і на початку грудня 2006 року два літаки, зафрахтовані Грузією, відвезли 220 грузинських громадян з Москви до Тбілісі. На слуханні свідків пан Шевченко, який у відповідний час був заступником начальника Управління імміграційного контролю Федеральної міграційної служби, зазначив, що 6 жовтня 2006 року було здійснено рейс вантажного літака Міністерства надзвичайних ситуацій (ІЛ-76), 10, 11 і 17 жовтня 2006 року – рейси російського авіалайнера (ІЛ-62 М), а 28 жовтня і 6 грудня 2006 року – рейси грузинських авіалайнерів...

29. Що стосується міжнародних урядових і неурядових організацій, вони частково відтворили цифри, надані урядом-заявником (див., зокрема, доповідь Моніторингового комітету ПАРЕ, § 56). У свою чергу, ГРВ також послалася в своїй доповіді на інформаційну записку від 1 листопада 2006 року Федеральної міграційної служби Російської Федерації (довідь ГРВ, с. 37). Згідно з ГРВ, в цій записці було зазначено, що в період з 29 вересня по 1 листопада 2006 року було видано 2681 адміністративний наказ про вислання громадян Грузії, а 1194 громадян Грузії було вислано. МФПЛ послалася в своїй доповіді на «тисячі затримань [грузинських громадян], сотні утримань під вартою та видворень до Грузії» після інциденту 27 вересня 2006 року (довідь МФПЛ, с. 23).

В. Стверджуване існування політики вислання, спеціально направленої на громадян Грузії

1. Інструкції та накази

30. На підтримку своїх тверджень уряд-заявник надав низку документів, виданих Головним управлінням внутрішніх справ (ГУВС) по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області та Федеральною міграційною службою Російської Федерації. Вони посилаються на два накази: наказ № 0215 від 30 вересня 2006 року, виданий Головним управлінням внутрішніх справ по м. Санкт-

Петербургу і Ленінградській області, та наказ № 849 від 29 вересня 2006 року, виданий Міністерством внутрішніх справ Російської Федерації.

31. Ці документи включають:

(i) три інструкції від 2 і 3 жовтня 2006 року, видані Головним управлінням внутрішніх справ по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області:

(а) Перша інструкція від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/08), яка була надіслана паном В.Ж. Піотровським, на той час виконуючим обов'язки начальника Головного управління внутрішніх справ по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, генерал-майором міліції, керівникам підрозділів управління, має назву: «Підвищення ефективності виконання наказу ГУВС № 0215 від 30.09.2006 (§§ 6.1, 6.2 та 7)» та передбачає, що:

«1. З 02.10 по 04.10.2006 та в співпраці з територіальними управліннями Федеральної міграційної служби по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, включаючи співробітників усіх підрозділів, повинні здійснюватися широкомасштабні заходи з метою виявлення якомога більшої кількості громадян Республіки Грузії, які незаконно проживають на території Росії, і їх депортації»;

«2. Ініціювати рішення в судах у випадках порушення правил, що регулюють проживання іноземних громадян, та депортувати лише вищезгадану категорію громадян, із поміщенням їх у приймальники-розподільники Головного управління внутрішніх справ (ГУВС). Виконання цих заходів погоджене Управлінням Федеральної міграційної служби по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області (УФМС), а прийняття рішень координується з Санкт-Петербурзьким міським судом та Ленінградським обласним судом» (дана інструкція також міститься в додатку до доповіді ПАРС і в доповіді ГРВ, а також згадується в доповіді МФПЛ, с. 26 (b) в кінці).

(b) Друга інструкція від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/13) і третя (№ 122721/17) від 3 жовтня 2006 року доповнюють першу. Друга інструкція, надіслана паном С.Н. Стороженком, на той момент начальником відділу ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, керівникам районних відділів міліції по боротьбі з економічною злочинністю та Транспортному управлінню м. Санкт-Петербурга, також посилається на наказ № 0215. Третя інструкція, надіслана паном В.Д. Кудрявцевим, на той момент виконуючим обов'язки начальника міліції м. Санкт-Петербурга і Ленінградської області, начальникам районних відділів міліції, зобов'язувала відповідні органи надавати щоденні звіти про кількість громадян Грузії, затриманих за «адміністративні правопорушення ... та порушення правил реєстрації по місцю проживання»;

ii. наказ від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/11) пана Кудрявцева, на той момент виконуючого обов'язки начальника міліції м. Санкт-Петербурга і Ленінградської області, який посилається на виконання пункту 3 наказу № 0215;

iii. інформаційна записка Федеральної міграційної служби від 18 жовтня 2006 року, видана на виконання наказу № 849 від 29 вересня 2006 року Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації, який зазначає заходи, вжиті для зміцнення нагляду за законністю перебування грузинських громадян у Російській Федерації: перевірки роботодавців в процесі працевлаштування громадян Грузії, перевірки громадян Грузії, які вчинили правопорушення, передбачені статтями 18.8-18.11 Кодексу про адміністративні правопорушення, призупинення видачі деяких документів громадян Грузії (отримання російського громадянства, реєстраційних документів, тимчасових і постійних посвідок на проживання) і перевірки

законності видачі таких документів (інформаційна записка також міститься в додатку до доповіді ГРВ).

32. Уряд-відповідач стверджував, що всі ці інструкції, порядок та інформаційна записка були сфальсифіковані, і оскаржував стверджуваний урядом-заявником зміст двох наказів №№ 0215 і 849, на які ці документи посилалися. Разом з тим, він підтвердив існування двох наказів, однак зазначив, що вони не можуть бути надані до Суду, оскільки містять державну таємницю. На слуханні свідків пан Нікішкін, на момент розгляду справи заступник начальника правового департаменту Міністерства внутрішніх справ в Москві, підтвердив, що інструкція від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/08) (див. пункт 31 вище), ймовірно видана ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, була підrobкою, що ці два накази №№ 0215 і 849 (останній фактично був телеграмою) містили державну таємницю і що вони містили посилання на різні національні злочинні групи, а не вибіркове посилання на грузинських громадян. Вони не могли бути розкриті, оскільки це було заборонено російським законодавством...

33. У своїй щорічній доповіді за 2006 рік пан В.П. Лукін, на той момент Уповноважений з прав людини в Російській Федерації (омбудсмен Росії), опублікував повний текст інструкції від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/08), на якій ім'я пана В.Ж. Піотровського з'являється без його підпису. Уповноважений зазначив, що інструкція була надіслана йому петербурзькими правозахисниками, і що вона була опублікована в місцевій пресі. Він прокоментував її наступним чином: «Називаючи речі своїми іменами, цей безпрецедентний документ є свідченням того, що ... головні міліцейські начальники вступили в зговір з судовими органами з метою винесення необґрунтованих судових рішень стосовно ще навіть не встановлених порушників процедури тимчасового проживання, ігноруючи конкретні обставини кожного з них, і лише на тій підставі, що вони є громадянами Грузії». Він далі повідомив, що звернувся до Генерального прокурора Російської Федерації з проханням перевірити справжність цього документу і, якщо так, «вжити відповідних заходів щодо притягнення винних осіб до відповідальності і скасування явно незаконних вказівок, що містяться в ньому» (Щорічна доповідь за 2006 рік Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації, пункт 7: «Міжетнічні відносини і права людини»).

34. У своєму листі від 8 грудня 2006 року пан Е. Буксман, на той момент заступник Генерального прокурора Російської Федерації, повідомив у відповідь, що «було встановлено, що правоохоронні органи Санкт-Петербурга і Ленінградської області регулярно вживають заходів, спрямованих на виявлення іноземних громадян, які незаконно проживають в Санкт-Петербурзі і Ленінградській області. Ці заходи здійснюються відповідно до положень Російського Кримінально-процесуального кодексу, Закону «Про оперативно-розшукові заходи в Російській Федерації» та відомчих нормативних актів, включаючи й ті, що становлять державну таємницю. У поточному році 1069 іноземних громадян було повернуто з Санкт-Петербурга до їхніх країн; 131 з них мали грузинське громадянство. Жодного факту перевищення повноважень посадовими особами міліції виявлено не було».

35. У своїй доповіді Уповноважений описав відповідь заступника Генерального прокурора наступним чином: «У кращих бюрократичних традиціях документ не надав жодної відповіді на будь-яке з питань, поставлених Уповноваженим. Натомість, «відповідь» від заступника Генерального прокурора включала короткий звіт про успіхи Санкт-Петербурзьких правоохоронних органів

і, з посиланням на відомчі нормативні акти під грифом «таємно», підтвердила, що доказів перевищення повноважень співробітниками не було. Чи означає це, що структурні підрозділи Управління внутрішніх справ по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області в результаті все ж таки не виконали явно незаконні вказівки свого начальника, до сих пір не зрозуміло».

2. Запити, надіслані до різних шкіл, та відповіді від російських органів влади

36. Уряд-заявник також надав два листи з Управління внутрішніх справ двох районів Москви - Таганського (начальник на той момент – пан С. Захаров) і Західного (заступник начальника на той момент - пан А. В. Комаров), відправлених 2 і 3 жовтня 2006 року в школи з метою виявлення грузинських школярів та, серед іншого, «забезпечення громадського порядку та поваги до закону, запобігання терористичних актів і напруженості між дітьми, що проживають в Москві, та дітьми грузинської національності» (лист пана Захарова). У листі від 4 жовтня 2006 року на той момент директор однієї з цих установ (пан Енгельс) повідомив у відповідь, що жодного реєстру учнів на основі їхньої національності не велося (листи від пана Захарова і пана Енгельса також містилися в додатку до доповідей ПАРС та ГРВ). Відправка цих інформаційних запитів широко обговорювалася в російських ЗМІ.

37. Уряд-відповідач не оспорював існування листів і навіть визнав, що інші запити подібного типу були направлені в різні школи на початку жовтня 2006 року начальником Відділу внутрішніх справ Бутирського району Москви (на той момент - пані Н. В. Маркова) на тій підставі, що вона хотіла виявити випадки хабарів, які нелегальні іммігранти дали школам, а також начальником відділу у справах неповнолітніх Тольяттинського району Самарської області (на той момент - пані С. В. Волкова) на тій підставі, що вона хотіла встановити випадки проживання дітей у несприятливих умовах. Уряд-відповідач стверджував, що подальше розслідування дійшло висновку про те, що Міністерство внутрішніх справ офіційно не давало таких вказівок. Однак в тих окремих випадках, в яких посадовці проявили надмірну старанність, їх було згодом покарано за такі незаконні дії. Документи, надані урядом-відповідачем, свідчать, що цим посадовцям було, відповідно, винесено догану, їх було знижено в посаді і до них було застосовано дисциплінарні стягнення. На слуханні свідків пані Кулагіна, на той момент інспектор відділу організації діяльності дільничних уповноважених міліції і підрозділів по справах неповнолітніх ГУВС по Самарській області, і пан Шабас, на той момент заступник начальника Міністерства внутрішніх справ по Північно-Східному адміністративному округу м. Москви, підтвердили цю інформацію та пояснили, яким чином проводилися офіційне розслідування і накладення стягнень на пані Волкову і пані Маркову, серед інших осіб...

38. Уряд-відповідач також надав лист, датований 5 грудня 2006 року, заступника Генерального прокурора Російської Федерації всім прокурорам, в якому зазначалося, що різні управління внутрішніх справ діяли незаконно по відношенню до громадян країн Співдружності Незалежних Держав (СНД). Зокрема, він послався на невинуваті запити, надіслані в школи з метою виявлення учнів грузинської національності, і завершив лист тим, що запропонував усім прокурорам активізувати свій нагляд за діяльністю цих управлінь з метою забезпечення поваги до прав і свобод громадян СНД.

3. Позиція різних міжнародних урядових та неурядових організацій

39. Зі свого боку, міжнародні урядові та неурядові організації послалися на скоординовані дії між адміністративними та судовими органами, з прямим посиленням на інструкцію від 2 жовтня 2006 року (№ 122721/08) і на наказ № 0215 ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області від 30 вересня 2006 року (довідь ПАРЄ, §§ 55 та 71, доповідь ГРВ, § 37, та доповідь МФПЛ, сс. 26 і 27). На слуханні свідків пан Йорші (Eörsi), на той момент доповідач Моніторингового комітету ПАРЄ, зазначив, що вислання такої великої кількості грузинських громадян протягом такого короткого проміжку часу не могло бути здійснене без відома та вказівок високопосадових осіб російських органів влади.

40. Крім того, МФПЛ зазначила, що «присутні в Росії організації по захисту прав людини та біженців вважають, що кампанія, проведена таким показним чином на всій російській території, могла бути ініційована лише за письмовим розпорядженням вищих чинів Міністерства внутрішніх справ. І хоча вищі посадовці Федеральної міграційної служби та Міністерства внутрішніх справ заперечували видачу явно репресивних наказів, спрямованих на грузинів, багато членів мережі «Міграція і право» центру «Меморіал» [російської неурядової правозахисної організації] бачили в регіональних відділах або міліцейських відділеннях письмові [інструкції], які містили всі елементи, присутні в цій кампанії. Випадок [таємного наказу, виданого ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області], і листів, направлених у школи в Москві (див. пункти 36-37 вище), не може розглядатися як поодинокий випадок» (довідь МФПЛ, сс. 28-29; щодо інформаційних запитів, надісланих у школи, див. також доповідь ПАРЄ, додаток V, і доповідь ГРВ, с. 37).

С. Оспорювані події згідно з даними свідків

1. Становище громадянам Грузії за імміграційним законодавством Російської Федерації

41. Сторони оскаржують, чи дотрималися вислані грузинські громадяни імміграційного законодавства Російської Федерації протягом аналізованого періоду. Багато міжнародних урядових та неурядових організацій наголосили на складності цього законодавства (див. пункт 76 нижче).

42. Що стосується грузинських свідків, які дали показання на слуханнях свідків, хоча їхнє правове становище в Російській Федерації часто видавалося неясним, Суд зазначає, що більшість з них офіційно незаконно проживала в Російській Федерації - деякі протягом багатьох років - з різних причин (наприклад, без чинних дозволу на працевлаштування, візи або свідоцтва про реєстрацію, які часто видавалися обманним шляхом - про що вони не знали - багатьма приватними установами, що діють в досить широких масштабах у Російській Федерації). Вони зазначили, що в минулому їхні документи дійсно час від часу перевірялися, в результаті чого вони іноді давали певну суму грошей, однак це було вперше, коли їх було затримано та насильно вислано з території Російської Федерації.

43. Пан Патарідзе, на той момент консул Грузії в Російській Федерації, зазначив, що на практиці офіційні процедури було важко пройти, і що багато іноземних громадян, у тому числі грузини, були обмануті приватними агентствами, багато з яких діяли незаконно і навіть видавали підроблені свідоцтва

про реєстрацію. Він додав, що в Російській Федерації часто звертаються до таких приватних установ, які рекламуються у всіх громадських місцях у великих містах...

44. Пан Азаров, на той момент заступник начальника відділу імміграційного контролю Управління Федеральної міграційної служби в м. Москві, і пан Кондратьєв, на той момент інспектор підрозділу проведення заходів перевірки № 2 того ж відділу, зазначили, що лише офіційні органи мали право видавати такі документи, і що вони регулярно публікували відповідну інформацію до відома іноземних громадян. Вони підтвердили існування таких приватних агентств, але підкреслили, що їхня діяльність часто була незаконною, і проти них порушувалися кримінальні справи, втім не навівши конкретних прикладів...

2. Затримання, утримання під вартою та вислання громадян Грузії

45. Після слухання свідків оспорювані події можна узагальнити наступним чином: перевірки документів грузинських громадян проводилися на вулицях, ринках, робочих місцях та по місцю проживання, а потім їх затримували і доставляли в міліцейські відділення. Після певного періоду затримання в міліцейських відділеннях (за показаннями свідків, від кількох годин до одного або двох днів), їх групували і везли на автобусах в суди, які в скороченому провадженні накладали на них адміністративні штрафи і виносили рішення про їхнє адміністративне видворення за межі території Російської Федерації. Згодом, іноді після проходження медичного огляду та аналізу крові, їх відвозили в центри тимчасового утримання іноземних громадян, де їх тримали різні періоди часу (за показаннями свідків, від двох до чотирнадцяти днів), а потім вивозили на автобусах в різні аеропорти Москви і висилали в Грузію літаком. Слід зазначити, що деякі грузинські громадяни, стосовно яких було видано наказ про вислання, залишили територію Російської Федерації самостійно.

а. Умови затримання

46. Грузинські свідки зазначили, що російські міліціонери затримували їх під приводом того, що їхні документи, що засвідчують особу, були не в порядку. Часто вони не могли взяти з собою свої особисті речі або повідомити родичів. Коли вони питали, чому їх затримують, їм говорили, що це через те, що вони грузини, і тому що існував наказ зверху про вислання грузинських громадян...

47. Пан Азаров, на той момент заступник начальника відділу імміграційного контролю Управління Федеральної міграційної служби в м. Москві, і пан Кондратьєв, на той момент інспектор підрозділу проведення заходів перевірки № 2 того ж відділу, зазначили, що їхні відділи проводили на основі отриманої інформації контрольні перевірки іноземних громадян або роботодавців, підозрюваних у порушенні імміграційних правил Російської Федерації.

б. Провадження в судах

48. Усі грузинські свідки зазначили, що провадження в судах було дуже коротким. Часто вони навіть не усвідомлювали, що їх привезли до суду... Хоча деякі з них пригадували розмову з суддею, яка тривала в середньому п'ять хвилин і без реального розгляду фактів справи..., інші говорили, що їх не пустили до зали суду і вони чекали в коридорах або навіть в автобусах, які привезли їх до суду..., разом з іншими грузинськими громадянами (їхня кількість варіювалася від 15 до

150). Вони повідомили, що потім їм веліли підписати судові рішення, навіть не надавши їм можливості прочитати зміст або отримати копію. Вони не мали доступу ані до перекладача, ані до адвоката... За загальним правилом, судді разом з міліціонерами не радили їм подавати апеляції, говорячи їм, що існував наказ про вислання грузинських громадян, і в будь-якому випадку їх настільки напружувала думка про подальше перебування в затриманні і вони так хотіли повернутися в Грузію, що вони підписали б «все, що завгодно». Коли вони питали, чому їх висилають, їм казали, що це тому, що вони грузини, і що вони повинні спитати про це свого президента - пана Саакашвілі.

49. Пан Патарідзе, у відповідний час консул Грузії в Російській Федерації, зазначив, що російські чиновники в приватному порядку говорили йому, що такі апеляції були безперспективними, оскільки рішення про вислання грузин з Російської Федерації було політичним...

50. Пан Кондратьєв, у відповідний час інспектор підрозділу проведення заходів перевірки № 2 відділу імміграційного контролю Федеральної міграційної служби в м. Москві, наступним чином описав провадження в судах: підсудний доставлявся до судді, який повідомляв йому його права та обов'язки, питав, чи бажав він мати перекладача і адвоката, і якщо так, то його побажання бралось до уваги; потім суддя ставив підсудному питання про його конкретну ситуацію, виходив з кімнати і повертався з наказом. Якщо це був наказ про вислання, підсудний отримував копію і доставлявся в центр тимчасового утримання іноземних громадян з метою його вислання. Він мав десять днів на подачу апеляції, навіть після вислання з Російської Федерації, і цей строк не можна було продовжити...

51. Пан Манеркін, у відповідний час начальник Управління з нагляду за виконанням федерального законодавства прокуратури м. Москви, пояснив, що у відповідний час його управління виявило процесуальні порушення, особливо щодо того, яким чином Федеральна міграційна служба складала звіти про іноземних громадян з низки країн. У 22 випадках ці висновки призвели до скасування відповідних наказів про вислання. Він додав, що Генеральний прокурор, відповідальний за Московську область, наказав всім своїм підрозділам забезпечити належне дотримання прав усіх іноземних громадян. Він сказав, що жодних інструкцій, які б обмежували права громадян Грузії, ніколи не було, оскільки це було б порушенням закону і навіть злочином за законодавством Російської Федерації.

с. Умови утримання під вартою

52. Грузинські свідки говорили про «переповненість», «нестерпні» і «нелюдські» умови утримання під вартою і жахливі гігієнічні умови, і зазначили, що їхні співкамерники були в основному грузинами, хоча інколи утримувалося кілька осіб з іншим громадянством.

53. Вони сказали, що під час утримання в міліцейських відділеннях камери, які називали «мавп'ячими клітками», були крихітним та переповненими, що чоловіки і жінки іноді утримувалися під вартою разом, і що вони не могли сісти...

54. Вони зазначили, що в центрах тимчасового утримання іноземних громадян камери також були переповнені: опис розміру камер коливався від 40 до 50 м² для 100 затриманих, від 22 до 25 м² та з 10 ліжками для 23 затриманих..., 6 на 8 кроків та з 6 ліжками для 30 затриманих..., і 25 м² та 15 ліжками для 40 затриманих...

Інші свідки посилалися на крихітні камери з 7 або 8 затриманими, ... або з 45 затриманими і 6 ліжками... Ліжка складалася лише з залізних прутів або дуже тонких матраців і не мали ковдри; затримані були змушені спати по черзі; туалетом служило відро, яке не було відгороджене від іншої частини камери; нормальної води та харчування не було.

55. Пан Патарідзе, у відповідний час консул Грузії в Російській Федерації, сказав, що він і його команда відвідали більше десяти центрів тимчасового утримання в різних регіонах Російської Федерації, в тому числі в Санкт-Петербурзі і Москві. Він підтвердив, що в центрах утримувалися головним чином грузини, що камери були переповненими, умови утримання під вартою - дуже важкими, умови гігієни - жахливими, і що ліжок і матраців було дуже мало. Лише в СІЗО № 1 Москви (зразковий центр, який показують журналістам) були кращі умови утримання під вартою, хоча й там існувала проблема переповненості...

56. Пан Азаров, у відповідний час заступник начальника відділу імміграційного контролю Управління Федеральної міграційної служби в м. Москві, повідомив, що він відповідав за вісім центрів тимчасового утримання в Москві і що він відвідав їх усі: умови утримання були однаковими для всіх іноземців, а саме: великі камери площею приблизно 50 м², з ліжками, окремими туалетами, проточною водою і триразовим гарячим харчуванням... Інші російські свідки сказали, що жодних скарг з боку консула Грузії чи громадян Грузії щодо умов утримання під вартою ніколи не подавалося.

d. Умови вислання

57. Грузинські свідки зазначили, що їх та інших грузинських громадян відвозили на автобусах у супроводі співробітників загонів міліції особливого призначення («ОМОН») до різних московських аеропортів, з яких їх висилали літаком у Тбілісі. Вони сказали, що співробітники ОМОН принижували їх, зокрема, змушували їх заплатити, перш ніж дозволяли їм справити нужду, покурити або взяти свої особисті речі..., а потім змушували їх йти або навіть бігти до літака із заведеними за спину руками через «живі» коридори із співробітників ОМОН. Перші грузинські громадяни, які підлягали висланню, летіли вантажним літаком (6 жовтня 2006 року), а наступні - авіалайнерами (10, 11 і 17 жовтня 2006 року). Хоча умови перевезення в авіалайнері були прийнятними, умови перевезення у вантажному літаку були дуже примітивними: грузинські свідки зазначили, що в ньому було два ряди лавок, на яких сиділи жінки і діти (близько двадцяти), а чоловіки сиділи на підлозі або змушені були стояти. Щось подібне до миски служило туалетом, яку переміщували між рядами. Приблизна кількість грузинських пасажирів у літаках становила 80-150 чоловік.

58. Пан Кондратьєв, у відповідний час інспектор відділу заходів перевірок № 2 відділення імміграційного контролю Федеральної міграційної служби в м. Москві, зазначив, що вантажні літаки нагадували звичайні літаки з дещо меншим комфортом. У будь-якому разі, в них були сидіння або лавки і ремені безпеки, на борту давали воду і їжу, а також були стаціонарні туалети. Він сам супроводжував рейс вантажного літака 6 жовтня 2006 року і пояснив, що політ тривав близько трьох годин, що на борту було близько 150 пасажирів, і що вони не скаржилися на умови перельоту, а подякували співробітникам його відділу по прибутті до Тбілісі. На зворотному шляху цей самий літак відвіз російських громадян з Грузії в Російську Федерацію.

59. Пан Азаров, у відповідний час заступник начальника відділу імміграційного контролю Управління Федеральної міграційної служби в м. Москві, був присутнім в аеропортах «Жуковське» і «Домодедово» і заходив у два літаки, які перевозили грузинських громадян, що висилалися в Грузію. Він сказав, що літаки були оснащені сидіннями і лавками, і що на борту давалися вода та печиво.

60. Пан Шевченко, який у відповідний час був заступником начальника Управління імміграційного контролю Федеральної міграційної служби, зазначив, що він був присутнім в аеропорту в момент вислання грузинських громадян, і підкреслив, що жодних обмежень щодо багажу не було; навпаки, всі вони мали з собою свої особисті речі; також були присутні засоби масової інформації. Згодом, у листі подяки, спрямованому консулом Грузії начальнику Федеральної міграційної служби в м. Дербент (Дагестан), консул подякував російські органи за тісну співпрацю в ході процедур вислання і не висловив жодних претензій.

е. Ситуація в Грузії після вислання

61. Грузинські свідки підкреслили, що вони з полегшенням повернулися до Грузії і не збиралися оскаржувати накази про вислання в консульстві або посольстві Російської Федерації в Тбілісі. У будь-якому разі, під час провадження у судах Російської Федерації як судді, так і міліціонери кілька разів сказали їм, що подача апеляції є безперспективною, оскільки існував наказ зверху про вислання грузинських громадян. Деякі з них також послалися на такі практичні перешкоди, як закриття російського консульства в Тбілісі, тоді як інші говорили про довгі черги перед консульством.

62. Пан Васильєв, у відповідний час консул Російської Федерації в Грузії, зазначив, що після повернення на батьківщину деяких співробітників дипломатичного персоналу посольства в Тбілісі і консульства до Російської Федерації наприкінці вересня 2006 року посольство продовжувало працювати у звичайному режимі протягом звичайних робочих годин (з 9 до 16 години), при цьому персонал було зменшено до п'ятнадцяти чоловік (дипломатичний та адміністративний персонал) в посольстві та до трьох дипломатів в консульстві. Тому громадяни Грузії могли подавати апеляції чи скарги - особисто або через Міністерство закордонних справ Грузії, - які б було скеровано у відповідні органи в Російській Федерації, однак жодну апеляцію чи скаргу подано не було. Після розірвання дипломатичних відносин між двома країнами, починаючи з березня 2009 року, Російська Федерація мала відкритий офіс в посольстві Швейцарії в Грузії, а Грузія також мала відкритий офіс у посольстві Швейцарії в Російській Федерації. Можна було зв'язатися з відповідними дипломатами обох країн в цих офісах... У своєму листі від 15 квітня 2011 року уряд-відповідач підтвердив, що після відкликання деяких дипломатичних співробітників у кінці вересня 2006 року десять членів дипломатичного персоналу продовжувало працювати в російському посольстві в Тбілісі і три - в консульстві.

D. Оспорювані події з точки зору різних міжнародних урядових та неурядових організацій

1. Загальна картина

63. Моніторинговий комітет ПАРЄ послався на «вибіркову і навмисну кампанію з переслідування на основі етнічного походження, яка очевидно йде врозріз з духом статті 14 та Протоколу № 12 до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод (ЄКПЛ),... і в якій ця група явно є мішенню спецоперацій міліції, в ході яких її населення вистежується на вулицях, ринках або в місцях їх пріоритетного скупчення (грузинське консульство в Москві, грузинська православна церква)...» (доповідь ПАРЄ, §§ 52-53).

64. Неурядові організації послалися на «масові операції з контролю і репресій, спрямовані проти грузин Москви та інших російських міст» (доповідь МФПЛ, частина II «анти-грузинська кампанія восени 2006 року», с. 20). Як стверджувалося, громадяни Грузії та «етнічні грузини» були жертвами цілеспрямованої політики затримання і вислання (доповідь ГРВ, с. 1).

65. ГРВ привела коментарі пані Елли Памфілової, тодішньої голови Ради при Президенті Російській Федерації з прав людини та громадянського суспільства (державного органу, що консулює президента РФ з усіх питань, що стосуються громадянського суспільства та прав людини), яка сказала, що «застосовані [проти грузин] адміністративні та правові заходи є необґрунтованими: підприємства, що беруть на роботу етнічних грузин, закриваються, візи і реєстраційні документи, законно отримані громадянами Грузії, скасовуються, люди незаконно затримуються і [видворяються] з Росії» (заява від 8 листопада 2006 року, с. 30 доповіді).

66. Пані Світлана Ганнушкіна, у відповідний час член цієї ж ради, голова мережі «Міграція і право», Голова Комітету цивільного сприяння і член правління Центру з прав людини «Меморіал», зазначила в 2006 році, що мало місце «організоване переслідування громадян Грузії». Вона вважала, що таке «переслідування певної групи людей [було] формою неприйнятної дискримінації, [яку] жодним чином не можна було розглядати в якості законного способу боротьби з нелегальною міграцією» (промова в Європейському парламенті 21 листопада 2006 року).

67. Інші європейські установи також висловили занепокоєність з приводу великої кількості висланих грузин і попросили російські органи влади скасувати всі заходи, вжиті стосовно громадян Грузії, які проживають на території Росії (промова пані Ферреро-Вальднер (Ferrero-Waldner), члена Європейської комісії по зовнішніх зв'язках і європейській політиці сусідства, від 25 жовтня 2006 року; Спільне подання щодо Резолюції Європейського парламенту від 6 березня 2007 року про ситуацію в Південній Осетії, пункти 1, 11 та 12; заява Європейської комісії проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) від 15 грудня 2006 року).

2. Затримання, утримання під вартою та вислання громадян Грузії

а. Умови затримання та провадження в судах

68. Моніторинговий комітет ПАРЄ зазначив, що по всій країні встановився «режим видворення»: «Грузинів, зупинених на вулиці під приводом перевірки їхніх документів, затримували незалежно від того, чи були їхні документи в

порядку, і доставляли до відділень міліції, де їх збирали у великі групи та відвозили до судів, в яких виносилися рішення про накладення адміністративного штрафу з висланням з території Росії відповідно до попередньої домовленості з судами. Процедура здійснювалася без адвокатів та без вивчення судами окремих обставин справи; вся процедура тривала від 2 до 10 хвилин. Часто осіб, які зазнали цих заходів, не допускали до зали судового засідання, затримані трималися в коридорах або навіть в автотранспорті, в якому їх туди привезли» (доповідь ПАРЄ, § 59).

69. Такий опис співпадає з описами МФПЛ та ГРВ (доповідь МФПЛ, сс. 23-26, розділ II-2 «Розвиток кризи і тип переслідувань» а) «Операції з контролю та затримання», б) «Груба відмова в правосудді і обхід процедур»; і доповідь ГРВ, сс. 40-53, розділ «Свавільне і незаконне затримання та вислання грузин»).

70. Згідно з ГРВ, «хоча багато висланих [грузинських громадян], можливо, технічно й мали судові рішення, згідно з яким їх було вислано, спосіб, в якій ці рішення приймалися (деякі - в групових провадженнях), відсутність представництва та можливості належно захистити себе від вислання, а також той факт, що багатьох осіб було фактично позбавлено права на апеляційне оскарження, свідчить про невиконання Росією своїх зобов'язань за ЄКПЛ» (доповідь ГРВ, с. 13).

71. У свою чергу, МФПЛ зазначила, що «затримані особи групами доставлялися до судів, які за кілька хвилин виносили рішення про їх видворення з Росії, а до цього їх тримали під вартою в центрі тимчасового утримання іноземних громадян, незалежно від конкретних обставин або сімейної ситуації особи» (доповідь МФПЛ, с. 25).

Вона додала, що адвокат з «Громадянського сприяння» (російської асоціації) «кілька разів був свідком масових судових помилок під час кампанії: затримані особи не лише не мали доступу до адвоката, але найчастіше міліціонери привозили їх до судів групами. Щойно вони прибували, судді розглядали їхні справи, як на конвеєрі і, як правило, у відсутність осіб, яких стосувалися накази про вислання, і навіть не беручи до уваги обставини кожної конкретної справи. Ці повідомлення про вислання вручалися затриманим; багато підписували їх, думаючи, що вони підписують наказ про штраф як один з можливих адміністративних покарань за порушення імміграційних правил. У низці випадків відповідним особам наперед не радили оскаржувати наказ на тій підставі, що «це лише погіршить ситуацію». У деяких випадках «угоди» підписувалися замість депортованих осіб» (доповідь МФПЛ, с. 26).

Вона також зазначила, що «низка факторів свідчать про змову між міліцією та судами і встановлюють, що ця політика була розроблена заздалегідь: у Москві докази змови між міліцією і судами полягають в тому, що останні не розглядали жодних інших справ у періоди, коли міліція привозила громадян Грузії в суди. Їх затримували о 9 годині ранку і групами доставляли до суду о 10 годині ранку. За декілька днів суди винесли більше рішень, ніж вони зазвичай виносили протягом шести місяців» (доповідь МФПЛ, с. 26).

б. Умови утримання під вартою та вислання

72. Що стосується умов утримання під вартою і вислання, Моніторинговий комітет ПАРЄ послався на свідків, яких він заслухав у ході місії співдоповідачів, і які говорили про «переповненість» і «нестерпні» та «нелюдські» умови

утримання під вартою. Як стверджувалося, їх було позбавлено не лише медичної допомоги, а й будь-якої можливості задоволення своїх основних потреб.

Ця ситуація призвела до смерті 48-річного громадянина Грузії Тенгіза Тогонідзе (Tengiz Togonidze), який, за словами очевидців, хворів на астму. Після тримання під вартою протягом двох тижнів без медичної допомоги та без можливості вийти на свіже повітря, 17 жовтня 2006 року він помер після поїздки тривалістю в кілька годин між СІЗО в Санкт-Петербурзі та Московським міжнародним аеропортом «Домодедово». Пан Туркін, у відповідний час заступник директора Федеральної міграційної служби, зазначив, що це СІЗО було закрито. Моніторинговий комітет також послався на випадок іншої громадянки Грузії, Манани Джабелії (Manana Jabelia), 52 роки, яка 2 грудня 2006 року померла в СІЗО № 2 в Москві після двох місяців неналежної медичної допомоги і після відмови в наданні невідкладної медичної допомоги (доповідь ПАРЄ, § 60).

Нарешті, Моніторинговий комітет послався на умови, в яких грузинські громадяни перевозилися на вантажних літаках на початку жовтня 2006 року. Це здійснювалося в порушення норм Міжнародної організації цивільної авіації, оскільки таке перевезення пасажирів було небезпечним для життя (доповідь ПАРЄ, § 57).

73. МФПЛ уточнила, що «в Москві і в прилеглих районах було вісім центрів тимчасового утримання іноземних громадян, які в основному були перероблені з колишніх витверезників. Співробітники Комітету «Громадянського сприяння» відвідали центри № 1 (Новослободський район), № 2 (Перedelкіно) і № 8 (Мневники). Навпроти центру на Димитрівському шосе стояла черга міліцейських машин довжиною майже в 2 км, які чекали на вивантаження затриманих у центр, розрахований приблизно на 320 чоловік. Затримані сказали, що на кожен камеру приходилося по шістьнадцять осіб, а не вісім, і що при цьому раціон харчування не було збільшено. Крім того, людей було так багато, що центри тимчасового утримання іноземних громадян навіть не мали часу заповнити документи при звільненні затриманих. МФПЛ також послалася на чотири випадки смерті під час утримання під вартою або під час перевезення перед видворенням (доповідь МФПЛ, сс. 26-27, пункт (с) «Умови утримання під вартою і випадки смерті під час утримання під вартою»).

74. ГРВ повідомила про подібні факти і також послалася на чотири випадки смерті під час утримання під вартою (доповідь ГРВ, сс. 53-57, розділ «Випадки смерті затриманих вихідців з Грузії», і сс. 57-63, розділ «Нелюдське і таке, що принижує гідність, поводження»).

По першому питанню ГРВ також послалася на справи пана Тогонідзе і пані Джабелії, які, як стверджувалося, були піддані дуже жорстким умовам утримання під вартою, і яким не було надано необхідну медичну допомогу, що призвело до їх смерті. Також згадувався випадок смерті двох інших грузинських громадян, які померли під час утримання під вартою. Крім того, російські органи, як стверджувалося, не провели належного розслідування цих смертей, не дивлячись на такий їхній обов'язок за статтею 2 Європейської конвенції з прав людини.

По другому питанню ГРВ зазначила, що багатьох грузинських громадян було піддано нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню у зв'язку з поганими умовами утримання під вартою і висланням (переповнені камери, відсутність води та харчування, і перевезення понад ста грузинських громадян вантажним літаком).

II. ВІДПОВІДНЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВО І ПРАКТИКА

A. Імміграційне законодавство та конкретна ситуація громадян Грузії

75. В'їзд і перебування іммігрантів регулюється двома законами: Федеральним законом № 115-ФЗ від 25 липня 2002 року «Про правове становище іноземних громадян у Російській Федерації» і Федеральним законом № 109-ФЗ від 18 липня 2006 року «Про міграційний облік іноземних громадян та осіб без громадянства в Російській Федерації».

З дати набуття чинності 29 жовтня 2002 року Закону «Про правове становище іноземних громадян», всі громадяни СНД - в тому числі громадяни Грузії - повинні легалізувати своє становище, звернувшись за посвідкою на проживання, навіть якщо вони до цього на законних підставах проживали на території Росії. Відповідно до статей 20 і 21 цього закону, вони також повинні подати заяву про реєстрацію до місцевих відділень Федеральної міграційної служби Росії для того, щоб отримати свідоцтво про реєстрацію із зазначенням місця проживання. Якщо вони хочуть здійснювати професійну діяльність, вони повинні отримати дозвіл на працевлаштування і міграційну карту відповідно до статті 13. Ділова віза з різним строком тривалості видається іноземним громадянам, які бажають взяти участь у семінарі, або які мають ділові контакти в Російській Федерації, однак вона не дозволяє їм працювати в Росії на законних підставах.

Крім того, з 5 грудня 2000 року, після денонсації Бішкекської угоди від 9 жовтня 1992 року про безвізові поїздки для громадян кількох держав-учасниць СНД, включаючи Грузію, всі громадяни Грузії повинні звертатися за візою для в'їзду на територію Росії.

B. Позиція різних міжнародних урядових та неурядових організацій

76. Моніторинговий комітет ПАРЄ, МФПЛ і Європейська комісія проти расизму та нетерпимості (ЄКРН) підкреслили відсутність перехідних положень Закону від 25 липня 2002 року «Про правове становище іноземних громадян у Російській Федерації» та складність процедури отримання посвідок на проживання, свідоцтв про реєстрацію і дозволів на працевлаштування, що ставило мігрантів в ненадійне становище (див. доповідь ПАРЄ, § 54, доповідь МФПЛ, сс. 12-13, яка також посилається на висновки від 2 червня 2003 року Комітету ООН з ліквідації расової дискримінації (КЛРД), CERD/C/62C0/7, і третю доповідь ЄКРН від 16 грудня 2005 року по Російській Федерації, ECRI (2006) 21).

C. Процедура адміністративного видворення

77. Будь-який іноземний громадянин, який порушує імміграційні правила Російської Федерації (статті 18.8, 18.10 та 18.11 Кодексу про адміністративні правопорушення), підлягає адміністративному покаранню з можливим видворенням (стаття 3.2). Будь-яке рішення щодо звинувачення адміністративного характеру, яке передбачає видворення за межі Російської Федерації, ухвалюється суддею суду загальної юрисдикції (стаття 23.1 § 3). Оскарження здійснюється в суді або в апеляційному суді протягом десяти днів (статті 30.1 § 1, 30.2 § 2 і 30.3 § 1). Цей строк може бути продовжено за

клопотанням особи, яка подала скаргу (стаття 30.3 § 2). Апеляція проти адміністративного наказу про видворення розглядається протягом одного дня з моменту подачі апеляції (стаття 30.5 § 3). Подача апеляції звільняється від судового збору і має ефект призупинення дії наказу про видворення (статті 31.1, 31.2 § 2 і 31.3 §§ 1, 2 і 3). Нарешті, іноземний громадянин може також оскаржити наказ про адміністративне видворення, який набув чинності, в судах у порядку нагляду (Рішення Конституційного Суду від 22 квітня 2004 року та 12 квітня 2005 року про конституційність статей 30.11 §§ 1, 2 і 3 Кодексу про адміністративні правопорушення).

III. ПОДАННЯ СТОРІН

A. Уряд-заявник

78. Уряд-заявник просив Суд визнати:

«I. Щодо прийнятності:

a. Що скарги заявника є допустимими, оскільки правило про вичерпання національних засобів правового захисту не застосовується до цього провадження, тому що стверджені порушення є частиною повторюваних дій, несумісних з положеннями Конвенції, які були предметом офіційного потурання з боку російських органів влади, а отже стосуються адміністративної практики.

b. В якості альтернативи, що скарги заявника є допустимими, оскільки правило про вичерпання національних засобів правового захисту є незастосовним з огляду на те, що національні засоби правового захисту Російській Федерації не були ефективними та доступними за змістом Конвенції, та з огляду на те, що існували особливі обставини, які звільняли грузинських громадян та осіб грузинської національності від їх вичерпання.

c. Що заяву було подано протягом шестимісячного строку.

II. Суть: Що Російська Федерація порушила статті 3, 5, 8, 13, 14 і 18 Конвенції, статті 1 і 2 Протоколу № 1, статтю 4 Протоколу № 4 та статтю 1 Протоколу № 7.

III. Відшкодування: Що держава-заявник має право на справедливу сатисфакцію за ці порушення, яка вимагає здійснення заходів щодо виправлення становища та виплати компенсації потерпілій стороні».

79. З останнього питання він просив Суд «присудити справедливу сатисфакцію за статтею 41, зокрема, компенсацію, репарацію, *restitutio in integrum*, судові та інші витрати, а також іншу компенсацію, яка підлягає уточненню, за будь-яку матеріальну та моральну шкоду, заподіяну або понесену потерпілими сторонами в результаті порушень і участі в цьому провадженні».

80. На слуханні щодо прийнятності уряд-заявник чітко зазначив, що ситуації окремих осіб, описані в його заяві і згадані грузинськими свідками під час слухання свідків, були наведені лише для того, щоб проілюструвати існування адміністративної практики. Крім того, двадцять три грузинських заявники (трьох з яких були заслухані в ході слухань свідків) подали індивідуальні заяви до Суду.

B. Уряд-відповідач

81. У свою чергу, уряд-відповідач зазначив, що:

«Слухання свідків делегацією членів Великої палати Суду повністю підтримує позицію органів влади Російської Федерації про те, що заява «Грузія проти Росії» (I), в якій

стверджується порушення статей 3, 5, 8, 13, 14 і 18 Конвенції, статті 1 і 2 Протоколу № 1, статті 4 Протоколу № 4 та статті 1 Протоколу № 7 до Конвенції, є необґрунтованою. У ході слухання свідків не було надано жодних доказів, які б вказували на те, що у відповідний час органи влади Російської Федерації здійснювали адміністративну практику та колективне вислання громадян Грузії.

У ході слухань свідків аргументи російських органів влади були об'єктивно обґрунтовані тим, що в Росії існують ефективні національні засоби правового захисту, які свідки, що зазнали адміністративного вислання з території Росії, як і інші грузинські громадяни, які вважали, що їхні права були порушені російськими органами влади у відповідний час, повинні були вичерпати до звернення до Суду. Відповідно, беручи до уваги рішення про прийнятність міждержавної заяви «Грузія проти Росії» (I) від 30 червня 2009 року, яким було приєднано до суті питання щодо шестимісячного строку, а також питання про вичерпання національних засобів правового захисту, органи влади Російської Федерації вважають, що ця заява не повинна бути розглянута по суті (див. справу «Markin проти Росії», заява № 59502/00, рішення Суду від 30 березня 2006 року).

ПРАВО

I. ВСТАНОВЛЕННЯ ФАКТІВ ТА ПРИНЦИПИ ОЦІНКИ ДОКАЗІВ

82. Перш ніж перейти до розгляду справи по суті та до оцінки доказів на основі кожної скарги, Суд викладе всі письмові та усні свідчення, які він взяв до уваги, а також принципи оцінки, які він застосовуватиме.

A. Встановлення фактів

83. З метою встановлення фактів Суд поклався на доводи сторін та велику кількість наданих ними документів, а також на показання свідків, заслуханих у Страсбурзі.

84. Він також врахував доповіді міжнародних урядових та неурядових організацій, зокрема, Моніторингового комітету ПАРЄ, ГРВ, МФПЛ та річний звіт Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації (Омбудсмена Росії) за 2006 рік. Деякі документи, надані урядом-заявником, також містяться в цих доповідях.

1. Подальші документальні докази

85. Крім того, в листах від 28 червня 2010 року та 8 березня 2011 року і під час слухання свідків Суд запросив уряд-відповідача надати наступні додаткові документи:

i) щомісячну статистику щодо вислання грузинських громадян протягом 2006-2007 років для отримання можливості проведення порівняння між висланнями, здійсненими до і після жовтня місяця 2006 року, протягом якого, як стверджувалося, розпочалися масові затримання і вислання громадян Грузії; уряд-відповідач відповів, що він має лише річні та піврічні статистичні дані, які він надав до Суду;

ii) два накази №№ 0215 та 849, видані в кінці вересня 2006 року ГУВС м. Санкт-Петербурга і Ленінградської області та Міністерством внутрішніх справ Російської Федерації, відповідно, і на які посилаються надані урядом-заявником

документи; уряд-відповідач оспорував справжність цих документів і заявив, що він не може надати ці накази, оскільки вони містили державну таємницю (див. пункт 32 вище);

iii) досє, що стосуються дисциплінарних проваджень, порушених проти російських чиновників, які відправляли запити до різних російських шкіл щодо надання списків грузинських учнів; уряд-відповідач надав копію декількох документів, які вказували на те, що до зазначених чиновників були застосовані дисциплінарні стягнення;

iv) статистичні дані про кількість рішень, винесених російськими судами в апеляційному порядку проти рішень щодо вислання грузинських громадян під час розглянутого періоду (з жовтня 2006 року по січень 2007 року); у своєму листі-відповіді від 15 квітня 2011 року уряд-відповідач знову зазначив, що він не має щомісячної статистики щодо вислання грузинських громадян (громадянство осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, не зазначалося в статистиці звичайних судів, а електронна база даних для всієї Російської Федерації існує лише з 2010 року), але що він тим не менш може надати інформацію, отриману шляхом ручної вибірки за зазначений період з судів вісімнадцяти регіонів Російської Федерації, і надав Судові копій 86 апеляційних рішень. Слід зазначити, що лише 42 з цих рішень стосувалися грузинських громадян, висланих під час розглянутого періоду, 21 з яких скасували рішення судів першої інстанції. Крім того, з 86 апеляційних рішень, наданих до Суду, лише 8 стосувалися Москви, а 17 - Санкт-Петербургу, тоді як більшість епізодів вислання громадян Грузії мала місце саме в цих двох містах. Нарешті, одне рішення апеляційного суду з восьми рішень, що стосувалися Москви, і 12 апеляційних рішень з 17, що стосувалися Санкт-Петербургу, стосувалися повернення справ до адміністративних органів на тій підставі, що співробітники міліції доставили грузинських громадян відразу ж до суду, не доставивши їх спочатку до Федеральної міграційної служби, як це передбачено законом.

2. Слухання свідків

86. Протягом тижня 31 січня - 4 лютого 2011 року делегація суддів Великої палати заслухала в цілому двадцять одного свідка, дев'ять з яких були запропоновані урядом-заявником, десять - урядом-відповідачем, а ще два були обрані делегацією.

87. Дев'ять свідків, запропонованих урядом-заявником (крім свідка № 8, дружини покійного пана Тогонідзе, яка була «непрямим» свідком подій, і пана Патарідзе, у відповідний час консула Грузії в Російській Федерації), є громадянами Грузії, які були затримані, утримувалися під вартою, а згодом вислані російськими органами влади. Їхні свідчення стосувалися умов затримання, утримання під вартою і вислання восени 2006 року.

88. Десять свідків, запропонованих урядом-відповідачем, є посадовими особами Російської Федерації, чиї свідчення стосувалися, зокрема, умов затримання, утримання під вартою і вислання громадян Грузії, статистичних даних і справжності інструкцій, виданих Управлінням внутрішніх справ по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, та наказів, на які вони посилаються.

89. Двома свідками, обраними Судом, були: пан Йорші, у відповідний час доповідач Моніторингового комітету ПАРЄ, та пан Тугуші (Tugushi), у відповідний час спеціаліст з прав людини місії ОБСЄ в Грузії.

90. Делегація також планувала заслухати інших свідків, у тому числі пана Піотровського, який у відповідний час виконував обов'язки начальника ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області та який, як передбачувалося, підписав інструкцію від 2 жовтня 2006 року, спрямовану на «[посилення] ефективності виконання ... наказу № 0215 від 30.09.2006» (див. пункт 31 вище). За день до його слухання представник уряду-відповідача повідомив, що пана Піотровського було терміново госпіталізовано і надав відповідну довідку з лікарні.

91. Делегація також хотіла заслухати пана Лукіна, у відповідний час Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації, однак той не відповів на повістку Суду.

92. Нарешті, делегація також хотіла заслухати пані Памфілову, у відповідний час Голову Ради при Президенті Російській Федерації з прав людини та громадянського суспільства. Однак заслухати її в якості свідка не вдалося можливим, оскільки, як пояснив уряд-відповідач в своєму листі до Суду від 15 жовтня 2010 року, пані Памфілова більше не займала державну посаду, а була приватною особою, а тому він не мав можливості надати Судові її адресу. Тут слід повторити, що Договірні Сторони зобов'язані доставити повістки Суду свідку, що проживає на їхніх територіях (див. Правило А5 § 4, перше речення, Додатку до Регламенту Суду).

В. Принципи оцінки доказів

93. При оцінці доказів Суд прийняв стандарт доказування «поза розумним сумнівом», викладений ним у двох міждержавних справах (див. справи *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, рішення від 18 січня 1978 року, § 161, Series A. no. 25, та *«Кінр проти Туреччини»* [ВП], № 25781/94, § 113, ECHR 2001-IV), і який відтак став частиною його прецедентного права (див., зокрема, справи *«Ilaşcu та інші проти Молдови та Росії»* [ВП], № 48787/99, § 26, ECHR 2004-VII, та *«Davudov та інші проти України»*, №№ 17674/02 і 39081/02, § 158, рішення від 1 липня 2010 року).

94. Втім, Суд ніколи не мав наміру перейняти підхід національних правових систем, які використовують цей стандарт у кримінальних справах. Роль Суду полягає в прийнятті рішень не щодо кримінальної чи цивільної відповідальності, а щодо відповідальності Договірних держав за Конвенцією. Специфіка його завдання за статтею 19 Конвенції – забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами зобов'язань щодо гарантування основних прав, закріплених в Конвенції, - обумовлює його підхід до питань доказів і доказування. У провадженні в Суді не існує жодних процесуальних перешкод для прийнятності доказів або заздалегідь встановлених формул для їх оцінки. Він робить висновки, які, на його думку, підтримуються вільною оцінкою всіх доказів, в тому числі такі висновки, які можуть впливати з фактів і доводів сторін. Згідно з його практикою, доказ може впливати з співіснування досить надійних, чітких та узгоджених умовиводів або подібних неспростовних презумпцій факту. Крім того, рівень переконливості, необхідний для досягнення конкретного висновку, а в зв'язку з цим і розподіл тягаря доказування, нерозривно пов'язані зі специфікою фактів, характером зроблених тверджень і відповідним правом за Конвенцією. Також Суд з усією серйозністю ставиться до висновку про те, що Договірна держава порушила основні права (див., зокрема, справи *«Nachova та інші проти*

Болгарії» [ВП], №№ 43577/98 і 43579/98, § 147, ECHR 2005-VII, та «*Mathew проти Нідерландів»*, № 24919/03, § 156, ECHR 2005-IX).

95. При встановленні існування адміністративної практики Суд не буде спиратися на концепцію, що тягар доказування несе той чи інший уряд, що беруть участь у справі, а радше дослідить всі наявні в нього матеріали, незалежно від джерела їх отримання (див. зазначені вище справи «*Ірландія проти Сполученого Королівства»* та «*Кіпр проти Туреччини»*, там само). Крім того, поведінка сторін по відношенню до зусиль Суду з отримання доказів може становити елемент, який необхідно взяти до уваги (див. згадані вище справи «*Ірландія проти Сполученого Королівства»*, «*Пашси та інші»*, та «*Davydov та інші»*, там само).

II. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 38 КОНВЕНЦІЇ

96. Враховуючи неодноразову відмову уряду-відповідача в наданні Суду копій двох наказів №№ 0215 і 849, виданих в кінці вересня 2006 року ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області та Міністерством внутрішніх справ Російської Федерації, відповідно (див. пункт 30 вище), Суд вважає за доцільне розпочати розгляд цієї справи з аналізу того, чи дотримався уряд-відповідач свого процесуального зобов'язання за статтею 38 Конвенції, яка передбачає наступне:

«Суд розглядає справу за участю представників сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого відповідні Високі Договірні Сторони повинні забезпечити всі необхідні умови».

A. Доводи сторін

1. Уряд-заявник

97. Уряд-заявник вважав, що уряд-відповідач не надав переконливого пояснення своєї відмови в наданні Судові наказів №№ 0215 і 849. Посилаючись на практику Суду, він просив Суд зробити позитивні висновки щодо обґрунтованості його тверджень та дійти висновку про те, що мало місце порушення статті 38 Конвенції.

2. Уряд-відповідач

98. У свою чергу, уряд-відповідач заявив, що він не мав можливості надати Суду накази, оскільки вони містили державну таємницю, а тому не підлягали розкриттю. Згідно з Міністерством внутрішніх справ Російської Федерації, накази не містили жодного розпорядження, яке б вимагало від адміністративних суб'єктів Російської Федерації вжити заходів, які б навмисне порушували права громадян Грузії. У ході слухання свідків пан Нікішин, який на той момент був заступником начальника правового департаменту Міністерства внутрішніх справ м. Москви, підтвердив, що інструкцію від 2 жовтня 2006 року, нібито видану ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, було сфабриковано, і що два накази №№ 0215 і 849 (останній був телеграмою) містили державну таємницю та посилалися на різні національні злочинні групи, а не вибірково саме на громадян Грузії. Їх розкриття було заборонене за російським законодавством...

В. Оцінка Суду

1. Загальні принципи

99. Суд повторює наступні загальні принципи, які він розвинув у питаннях індивідуальних заяв, і які також повинні бути застосовані до міждержавних заяв:

«...для функціонування системи індивідуальної заяви, запровадженої за статтею 34 Конвенції, держави мають необхідні засоби для забезпечення належного і ефективного розгляду заяв. Це зобов'язання вимагає від Держав-учасниць надавати Судові всі необхідні засоби як для проведення розслідування із встановлення фактів, так і для здійснення його загальних обов'язків щодо розгляду заяв. Неспроможність з боку уряду надати таку наявну інформацію без задовільного пояснення може не лише призвести до висновків про обґрунтованість тверджень заявника, але й може негативно позначитись на рівні дотримання Державою-відповідачем зобов'язань за статтею 38 Конвенції (див. справи «*Tahsin Acar проти Туреччини*» [ВП], № 26307/95, §§ 253-254, ECHR 2004-III; «*Timurtaş проти Туреччини*», № 23531/94, §§ 66 і 70, ECHR 2000-VI; і «*Tanrıkulu проти Туреччини*» [ВП], № 23763/94, § 70, ECHR 1999-IV)».

(див. справу «*Janowiec та інші проти Росії*» [ВП], №№ 55508/07 та 29520/09, § 202, ECHR 2013).

2. Застосування цих принципів

100. У цій справі Суд зазначає, що в листі від 28 червня 2010 року він попросив уряд-відповідача надати йому копії наказів №№ 0215 і 849 - на які посилаються інструкція № 122721/08 від 2 жовтня 2006 року, видана ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області, наказ від 2 жовтня 2006 року (№ 12272/11) виконуючого обов'язки начальника міліції м. Санкт-Петербурга і Ленінградської області, та інформаційна записка від 18 жовтня 2006 року, видана Федеральною міграційною службою (див. пункти 30-31 вище), - і які він вважає дуже важливими документами для встановлення фактів даної справи.

101. На слуханні свідків делегація суддів усно повторила перед представником уряду-відповідача запит Суду про надання копій цих двох наказів, звернувши його увагу на правило 44 А-С (обов'язок співпрацювати з Судом) і правило 33 (публічний характер документів) Регламенту Суду.

102. У другому листі від 8 березня 2011 року Суд повторив свій запит у письмовому вигляді, а також послався на зазначені вище два правила, чітко вказавши, відповідно до формулювання правила 44С, що «якщо одна із сторін не надає докази або інформацію, запитувану Судом, або не розголошує відповідну інформацію за власною ініціативою, або іншим чином не проявляє ефективної участі в провадженні, Суд може зробити такі висновки, які він вважатиме за необхідне».

103. У свою чергу, уряд-відповідач не заперечував існування наказів, однак стверджував, що їхній зміст не відповідав твердженням уряду-заявника, водночас відмовившись надати Судові їхні копії на тій підставі, що вони містили державну таємницю, і що їх розкриття було заборонене російським законодавством.

104. Суд повторює, що «у випадках, в яких існують суперечливі викладення подій, Суд неминуче стикається при встановленні фактів з тими ж труднощами, з якими стикається і будь-який суд першої інстанції. Якщо, як і в даній справі, уряд-відповідач має виключний доступ до інформації, здатної підтвердити або спростувати твердження [уряду-] заявника, будь-яка недостатня співпраця з боку уряду без задовільного пояснення може призвести до висновків про

обґрунтованість тверджень [уряду-] заявника» (див. справу «*Itakayeva проти Росії*», № 7615/02, § 111, ECHR 2006 -XIII (витяги)).

105. Крім того, як він вже зазначав у справах, в яких йшлося про документи, що відносяться до державної таємниці, уряд-відповідач не може посилатися на положення національного законодавства в якості виправдання своєї відмови виконати запит Суду щодо надання доказів (див., з відповідними змінами, справу «*Davydov та інші*», згадану вище, § 170; «*Nolan та К. проти Росії*», № 2512/04, § 56, рішення від 12 лютого 2009 року; і «*Janowiec та інші*», згадану вище, § 206).

106. Нарешті, Суд зазначає, що в цій справі уряд-відповідач не надав конкретні пояснення, чому дані накази були класифіковані як таємні. Тому він має серйозні сумніви щодо такої класифікації, оскільки навіть якби вони були внутрішніми документами, для того, щоб бути виконаними, накази повинні були б бути доведені до відома великої кількості державних посадовців на різних адміністративних рівнях.

107. Суд повторює, що одним з критеріїв, який він прийняв при оцінці таємності документу, це те, чи був він відомий ще комусь, крім служби таємної розвідки та вищих посадовців держави (див., з відповідними змінами, згадані вище справи «*Nolan і К.*», § 56, та «*Janowiec та інші*», § 206).

108. Навіть якщо припустити, що уряд-відповідач мав законні інтереси безпеки в нерозкритті даних наказів, слід зазначити, що Суд звернув його увагу на можливості, передбачені правилом 33 § 2 Регламенту Суду, щодо обмеження публічного доступу (див., з відповідними змінами, справу «*Shamayev та інші проти Грузії та Росії*», № 36378/02, §§ 15-17, 246 і 362, ECHR 2005-III, в якій Голова Палати надав запевнення в збереженні конфіденційності деяких документів, наданих урядом Російської Федерації).

109. Беручи до уваги всі ці фактори, Суд вважає, що уряд-відповідач не дотримався свого зобов'язання щодо забезпечення Суду всіх необхідних умов для виконання його завдання щодо встановлення фактів у справі, як це передбачено статтею 38 Конвенції. Він зробить всі висновки, які він вважатиме за необхідне, щодо обґрунтованості тверджень уряду-заявника по суті.

110. Таким чином, мало місце порушення статті 38 Конвенції.

III. СТВЕРДЖУВАНЕ ІСНУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРАКТИКИ, ВИЧЕРПАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ЗАСОБІВ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ І ПРАВИЛО ШЕСТИ МІСЯЦІВ

111. Суд повторює, що в своїй ухвалі щодо прийнятності Палата відзначила існування «на перший погляд достовірних доказів» адміністративної практики, але приєднала до суті «розгляд всіх інших питань, що стосуються існування та масштабів такої адміністративної практики, а також її сумісності з положеннями Конвенції», і питання про застосування правила шести місяців. Вона також приєднала до суті «питання про застосування правила про вичерпання національних засобів правового захисту і дотримання його в обставинах даної справи», оскільки це питання тісно пов'язане з існуванням адміністративної практики (див. справу «*Грузія проти Росії*» (I), № 13255/07, §§ 44 46 і 50, ухвала від 30 червня 2009 року).

А. Адміністративна практика та вичерпання національних засобів правового захисту

1. Доводи сторін

а. Адміністративна практика

і. Доводи уряду-заявника

112. В якості свого основного аргументу уряд-заявник стверджував, що в цій справі були присутні два складові елементи адміністративної практики, а саме - повторення дій та офіційне потурання.

113. Що стосується повторення дій, викликані урядом-заявником свідки підтвердили делегації суддів Великої палати, що затримання, утримання під вартою та вислання грузинських громадян з Російської Федерації восени 2006 року мали організований характер. Крім того, хоча раніше вони ніколи не мали жодних проблем, їхні документи раптом стали не в порядку. Це було ще одним свідченням того, що дії російських органів влади були досить численними і добре організованими, щоб зробити висновок про те, що існував шаблон порушень, який виключав твердження про те, що це були виняткові та окремі випадки. Існування адміністративної практики стало особливо очевидним, якщо брати до уваги збільшення кількості громадян Грузії, висланих восени 2006 року, в порівнянні з попередніми чи наступними місяцями та роками. Це також підтверджувалося тим фактом, що уряд-відповідач не оспорював, що він призупинив поштові послуги з Грузією, і що 5 листопада 2006 року Федеральні збори (двопалатний законодавчий орган) Російської Федерації посилили заходи, ухвалені проти порушень міграційного законодавства. Нарешті, уряд-заявник послався на доповіді кількох міжнародних урядових та неурядових організацій (у тому числі на доповідь ГРВ) і засоби масової інформації з проблеми расизму та ксенофобії в Російській Федерації в цілому, а також антигрузинської політики, яка проявилася восени 2006 року.

114. Що стосується офіційного потурання, уряд-заявник послався, зокрема, на доповідь ГРВ, в якій було зазначено, що органи російської виконавчої влади як на нижчому, так і на більш високому рівні докладали спільних зусиль для здійснення масового видворення грузин. Доповідь посилалася на поширені перевірки документів етнічних грузин з боку міліції і, насамперед, на інструкції ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області міліції, Федеральній міграційній службі і судам щодо прийняття необхідних заходів для виявлення та видворення грузинських громадян. Крім того, свідчення потерпілих і доповіді міжнародних урядових та неурядових організацій та засобів масової інформації доводили як існування інструкцій на основі наказів №№ 0215 і 849, так і зміст цих наказів. Уряд-заявник послався, зокрема, на щорічну доповідь Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації за 2006 рік. Нарешті, запити про надання списків грузинських учнів з метою виявлення їхніх батьків посилалися російськими чиновниками в низку шкіл Російської Федерації. Той факт, що особи, які робили такі явно незаконні запити, не були належним чином покарані, був ще одним доказом дискримінаційної політики, що проводилася проти грузинських громадян восени 2006 року.

ii. Доводи уряду-відповідача

115. Уряд-відповідач заперечував ці твердження. На його думку, слухання свідків делегацією членів Великої палати не надало жодних доказів на підтримку тверджень грузинських органів влади про те, що Росія, у відповідь на арешт російських офіцерів, звинувачених у шпигунстві, організувала та санкціонувала тиск на грузинських громадян і організувала масові незаконні затримання і колективні вислання.

116. Уряд-відповідач стверджував, що його дії проти грузинських громадян щодо їхньої відповідальності за адміністративні правопорушення і заходи з їх вислання з території Росії були здійснені відповідно до закону, переслідували законну мету і ніколи не був пов'язані або мотивовані етнічним статусом грузинських громадян або їхнім громадянством. Російські органи влади ніколи не здійснювали проти громадян Грузії будь-яку адміністративну практику або колективне вислання в розумінні Конвенції.

117. Зокрема, він вважав, що уряд-заявник не надав жодних доказів автентичності інструкцій, виданих ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області - включаючи інструкцію від 2 жовтня 2006 року, підписану паном Піотровським, стверджувана копія якої з'явилася, серед іншого, у додатку до доповіді ПАРЄ, в доповіді ГРВ та в доповіді Уповноваженого з прав людини в Російській Федерації, - які посилалися на координацію політики вислання між адміністративними та судовими органами, спеціально націленої на грузинських громадян. Сама згадка такої координації була особливо абсурдною, оскільки російські суди є незалежними від виконавчої влади. Крім того, в ході слухань свідків російські чиновники підтвердили, що такі інструкції ніколи не видавалися. Те ж саме стосувалося і наказу виконуючого обов'язки начальника міліції м. Санкт-Петербурга і Ленінградської області від 2 жовтня 2006 року та інформаційної записки Федеральної міграційної служби від 18 жовтня 2006 року. Єдиними інструкціями, на які посилалися російські офіційні особи, були інструкції, видані заступником Генерального прокурора, який просив усіх прокурорів посилити нагляд з метою забезпечення дотримання конституційних прав і свобод громадян СНД (див. пункт 38 вище). Що стосується наказів №№ 0215 і 849, на яких ці інструкції нібито базувалися, а також наказу та інформаційної записки, уряд-відповідач оспорував їхній зміст, що стверджувався урядом-заявником.

118. Крім того, випадки, коли російські чиновники надсилали запити в школи Російської Федерації щодо підготовки списків грузинських школярів, були поодинокими (усього було чотири таких запити щодо двох адміністративних одиниць); цих чиновників було належним чином покарано, що було підтверджено в ході слухання свідків.

119. Уряд-відповідач також оспорував статистичні дані, надані урядом-заявником, вважаючи, що посилення грузинськими органами влади на безпрецедентне масове вислання грузинських громадян під час розглянутого періоду з метою обґрунтування свого твердження про масову «антигрузинську кампанію» не підтримувалося жодними офіційними статистичними даними. Він в цілому оспорував доречність інформації, наданої в деяких доповідях, у тому числі в доповідях ГРВ і Моніторингового комітету ПАРЄ, стверджуючи, що вона значною мірою базувалася на заявах грузинських органів влади або громадян Грузії і не підтверджувалася документами або іншими допустимими доказами.

Тому на ці доповіді не можна було покладатися, щоб зробити висновок про те, що мали місце серйозні порушення урядом-відповідачем.

b. Вичерпання національних засобів правового захисту

i. Доводи уряду-заявника

120. В якості альтернативи, і в тому випадку, якщо буде встановлено, що правило про вичерпання національних засобів правового захисту в даній справі застосовується, уряд-заявник стверджував, що національні засоби правового захисту, на які уряд-відповідач зробив посилання, були неефективними і недоступними в особливому контексті справи. Крім того, загальний контекст проведеної російською владою антигрузинської кампанії, результатом якої стали масові порушення прав людини, звільнив грузинських громадян від обов'язку використовувати ці засоби.

Зокрема, коли громадяни Грузії все ще перебували в Російській Федерації, вони не оскаржували накази про вислання, тому що їм не повідомили про таку можливість, а в деяких випадках російські чиновники навіть змусили їх підписати форми, в яких вони відмовилися від свого права на оскарження. Згодом, після їхнього вислання, вони вже не могли подати апеляцію, оскільки всі засоби зв'язку між двома державами були відрізані, а послугами консульства Грузії в Російській Федерації або послугами консульства Російської Федерації в Грузії неможливо було скористатися. Крім того, накази про вислання були суб'єктивними і порушували положення Кодексу РФ про адміністративні правопорушення, згідно з якими такі накази не підлягали виконанню до закінчення максимального одинадцятиденного строку на подачу апеляції (див. пункт 77 вище). Нарешті, недоліки наданих урядом-відповідачем у своєму листі від 15 квітня 2011 року рішень (див. вище, пункт 85 в кінці) підтвердили, що національні засоби правового захисту були неефективними у відповідний час.

ii. Доводи уряду-відповідача

121. На думку уряду-відповідача, зі слухання свідків очевидним було те, що всі грузинські громадяни, на які послався уряд-заявник, незаконно проживали на території Російської Федерації і могли б скористатися доступними та ефективними національними засобами правового захисту для оскарження вислання. До їхнього фактичного вислання вони могли б оскаржити судові рішення проти них в порядку звичайної апеляційної процедури, нагляду або касації. У своєму листі від 15 квітня 2011 року, відправленому у відповідь на запит Суду, російські органи влади детально виклали юридичні гарантії, передбачені законодавством Російської Федерації, і які надають правовий захист у випадку таких порушень, а також список прикладів рішень російських судів, винесених у порядку апеляції в провадженнях, порушених грузинськими громадянами. Ця інформація повністю відповідає статистичним даним щодо кількості громадян Грузії, висланих з Росії, і заявам російських органів влади, які стверджували, що вони ніколи не проводили «антигрузинську кампанію», як і не здійснювали колективного вислання грузинських громадян. Грузинські громадяни могли також звернутися до прокуратури, яка за російським законодавством має право подати протест з питань права або вимагати перегляду судового рішення.

2. Оцінка Суду

а. Загальні принципи

122. Суд повторює, що адміністративна практика включає два елементи: «повторення дій» і «офіційне потурання» (див. справи *«Франція, Норвегія, Данія, Швеція та Нідерланди проти Туреччини»*, № 9940-9944/82, рішення Комісії від 6 грудня 1983 року, § 19, DR 35, та *«Кіпр проти Туреччини»*, згадана вище, § 99).

123. Що стосується «повторення дій», Суд описує їх як «накопичення ідентичних або аналогічних порушень, які є досить численними та взаємопов'язаними і які становлять не просто окремі випадки або винятки, а послідовність або систему» (див. згадані вище справи *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, §159, та *«Кіпр проти Туреччини»*, § 115).

124. «Офіційне потурання» означає, що «незаконні дії допускаються в тому, що керівники осіб, які несуть безпосередню відповідальність, хоча й усвідомлюють суть таких дій, але не вживають жодних дій, аби покарати їх або запобігти їх повторенню; або що орган більш високого рівня хоч і бачить численні твердження, але проявляє байдужість, відмовляючись від будь-якого належного розслідування їх істинності або хибності; або що в судовому провадженні відмовляється у справедливому розгляді таких скарг». До цього останнього елемента Комісія додала, що «будь-яка дія, вжита органом більш високого рівня, повинна бути достатньою за масштабами, щоб покласти край повторенню дій або перервати послідовність або систему» (див. згадану вище справу *«Франція, Норвегія, Данія, Швеція та Нідерланди проти Туреччини»*, там само). У цьому зв'язку Суд зазначив, що «уявляється немислимим те, що вищі органи держави не знають або принаймні мають право не знати про існування такої практики. Крім того, за Конвенцією такі органи несуть сувору відповідальність за поведінку своїх підлеглих органів; вони зобов'язані нав'язати свою волю підлеглим органам і не можуть сховатися за свою нездатність забезпечити повагу до неї» (див. згадану вище справу *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, § 159).

125. Що стосується правила про вичерпання національних засобів правового захисту, Суд повторює, що відповідно до його практики в міждержавних справах правило в принципі не застосовується, якщо держава-заявник «скаржиться на практику як таку, з метою запобігання її продовженню або відновленню, а не просить ... Суд винести рішення по кожній зі справ, на які робилися посилення в якості доказу або прикладу такої практики» (див. згадану вище справу *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, § 159). У будь-якому разі, це правило не застосовується, «якщо було продемонстровано існування адміністративної практики, а саме повторення несумісних з Конвенцією дій та офіційного потурання з боку держави, характер якої робить судове провадження безперспективним або неефективним» (див. справи *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, згадана вище, там само; *«Akdivar та інші проти Туреччини»*, рішення від 16 вересня 1996 року, § 67, *Reports of Judgments and Decisions 1996-IV*; та *«Кіпр проти Туреччини»*, згадана вище, §99).

126. Втім, питання про ефективність та доступність національних засобів правового захисту може розглядатися в якості додаткового доказу того, чи існує така практика (див., зокрема, згадану вище справу *«Кіпр проти Туреччини»*, § 87).

127. Суд вважає, що розгляд цього питання спільно з питанням про існування адміністративної практики є особливо доречним у цій справі.

б. Застосування цих принципів*і. Адміністративна практика*

128. У цій справі від Суду не вимагається винести рішення щодо порушення гарантованих Конвенцією прав стосовно окремих осіб; разом з тим, справи окремих осіб, які були доведені до його уваги, можуть бути розглянуті в якості доказу можливої практики (див. згадану вище справу *«Ірландія проти Сполученого Королівства»*, § 157 в кінці).

129. Для того, щоб визначити, чи дійсно мала місце адміністративна практика, Суд розгляне наявні в нього докази у світлі визначених вище критеріїв (див. пункти 93-95 вище).

130. У цьому зв'язку він відзначає насамперед те, що надані сторонами статистичні дані різняться щодо точної кількості затриманих, утримуваних під вартою і висланих громадян Грузії протягом розглянутого періоду (з кінця вересня 2006 року по кінець січня 2007 року; див. пункти 27-28 вище).

131. Дійсно, уряд-заявник стверджував, що протягом цього періоду було винесено 4634 накази про вислання грузинських громадян, з яких 2380 було затримано і насильно вислано, а інші 2254 особи залишили країну самостійно; при цьому на початку жовтня 2006 року було зафіксовано різке зростання кількості висланих осіб порівняно з попереднім періодом.

132. У свою чергу, уряд-відповідач, який з одного боку стверджував, що має лише щорічні або піврічні статистичні дані, з іншого заявив, що в 2006 році проти громадян Грузії було винесено 4022 адміністративні накази про вислання і додав, що в період з 1 жовтня 2006 року по 1 квітня 2007 року 2862 громадян Грузії підлягали висланню згідно з наказами.

133. Суд зазначає, що уряд-відповідач надав статистику щодо періоду з 1 жовтня 2006 року по 1 квітня 2007 року, який не відповідає половині календарного року і свідчить про те, що щомісячні статистичні дані збиралися.

134. Беручи до уваги ненадання щомісячних статистичних даних за 2006 і 2007 роки, Суд не може визнати, що зазначена урядом-відповідачем кількість відповідає точній кількості громадян Грузії, висланих протягом даного періоду.

135. Відповідно, він вважає, що немає нічого, що б могло дозволити йому встановити, що твердження уряду-заявника щодо кількості висланих протягом розглянутого періоду громадян і її різкого збільшення в порівнянні з періодом, що передував жовтню 2006 року, не є достовірним. Тому при розгляді цієї справи він виходитиме з того, що за аналізований період проти громадян Грузії було винесено понад 4600 наказів про вислання, з яких приблизно 2380 було затримано і насильно вислано.

136. У світлі всіх наявних в його розпорядженні матеріалів Суд зазначає, що розглянуті події відбулися одночасно, а саме, в кінці вересня або на початку жовтня 2006 року: видача наказів та інструкцій, масові затримання і вислання громадян Грузії, рейси з Москви до Тбілісі і листи, направлені російськими чиновниками в школи. Узгодження в описі оспорюваних подій, зробленому міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, є також суттєвим у цьому відношенні (див. пункти 63-74 вище).

137. Уряд-відповідач оспорював доказову цінність інформації, що міститься в доповідях цих організацій.

138. Однак Суд повторить, що будучи «господарем свого власного провадження та своїх власних правил, він має повну свободу в оцінці не лише

прийнятності та доречності, але й доказової цінності кожного з доказів, наявних в його розпорядженні» (див. згадану вище справу «Ірландія проти Сполученого Королівства», § 210 в кінці). Він часто надавав значення інформації, що міститься в останніх доповідях незалежних міжнародних правозахисних асоціацій або урядових джерел (див., з відповідними змінами, справи «*Saadi проти Італії*» [ВП], № 37201/06, § 131, ECHR 2008; «*NA. проти Сполученого Королівства*», № 25904/07, § 119, рішення від 17 липня 2008 року; «*M.S.S. проти Бельгії та Греції*» [ВП], № 30696/09, §§ 227 і 255, ECHR 2011; та «*Hirsi Jamaa та інші проти Італії*» [ВП], № 27765/09, § 118, ECHR 2012). Для того, щоб оцінити достовірність цих доповідей, відповідними критеріями є авторитет та репутація їхніх авторів, серйозність розслідувань, за допомогою яких вони були підготовлені, послідовність їхніх висновків і чи підтверджуються вони іншими джерелами (див., з відповідними змінами, справи «*Saadi*», згадана вище, § 143; «*NA.*», згадана вище, § 120, та «*Sufi та Elmi проти Сполученого Королівства*», №№ 8319/07 і 11449/07, § 230, рішення від 28 червня 2011 року).

139. У даній справі, беручи до уваги ретельність розслідувань, за допомогою яких ці доповіді були підготовлені, а також той факт, що стосовно питань, що розглядаються, їхні висновки узгоджуються і підтримують твердження грузинських свідків, Суд не бачить жодних причин в тому, щоб сумніватися в достовірності цих доповідей.

140. Крім того, Суд вважає, що після того, як він дійшов висновку про порушення статті 38 Конвенції, існують вагомі підстави вважати, що твердження уряду-заявника щодо змісту наказів, за якими санкціонувалося вислання саме грузинських громадян, є достовірними.

141. Те ж саме стосується достовірності інших документів, які були надані урядом-заявником і які посилаються на ці накази, в тому числі й інструкції № 122721/08 від 2 жовтня 2006 року, виданої ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області (див. пункт 31 вище).

142. Ця інструкція, видана на виконання наказу № 0215 ГУВС по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області від 30 вересня 2006 року, прямо говорить про вислання «громадян Республіки Грузія», які незаконно проживають в Російській Федерації. Вона наказує висилати «лише» цих громадян, з помещенням їх у приймальники-розподільники ГУВС. Найбільш важливим є те, що вона зазначає, що «прийняття рішень координується з Санкт-Петербурзьким міським судом та Ленінградським обласним судом».

143. Суд також посилається на доповіді урядових та неурядових організацій, які згадують цю інструкцію (див. доповіді ПАРС і ГРВ, до яких вона додається, та доповідь МФПЛ, с. 26 b) в кінці – див. пункти 39-40 вище), та на висновки Уповноваженого з прав людини Російської Федерації, який згадав її в своїй доповіді за 2006 рік, вважаючи, що відповідь заступника Генерального прокурора на його запит про надання інформації щодо справжності цієї інструкції була незадовільною (див. пункт 35 вище). У цьому зв'язку слід зазначити, що в своїй відповіді від 8 грудня 2006 року заступник Генерального прокурора не сказав, що дана інструкція не була справжньою (див. пункт 34 вище).

144. Нарешті, ніким не оспорується той факт, що на початку жовтня 2006 року були надіслані листи посадовими особами управлінь внутрішніх справ різних районів Москви і Самарської області до шкіл з проханням надати списки грузинських школярів з різних підстав (наприклад, для підтримання громадського порядку, запобігання актів тероризму та напруженості у відносинах між дітьми,

які живуть в Москві, та грузинськими дітьми, виявлення випадків дачі хабарів у школах нелегальними іммігрантами, виявлення випадків проживання дітей у несприятливих умовах; див. пункти 36-37 вище).

145. Слід зазначити, що жоден подібний запит не було надіслано до початку жовтня. Хоча таких запитів і було надіслано небагато, і не можна виключити того, що вони надсилалися занадто старанними посадовцями, які діяли за своєю власною ініціативою, вражаючим є те, що ці листи були відправлені одночасно з датою наказів та інструкцій. Крім того, на слуханні свідків російські чиновники підтвердили, що такі дії були суворо заборонені законом, а тому дивним було те, що кілька посадовців порушили чинний закон одночасно та з власної ініціативи. Нарешті, Суд зазначає, що накладені на посадових осіб штрафи виражалися в догані, пониженні в посаді та в дисциплінарних стягненнях (див. пункт 37 вище).

146. Відповідно, Суд вважає, що надані урядом-відповідачем докази, зокрема, два листи заступника Генерального прокурора, датовані груднем 2006 року, та звіти розслідувань російських органів щодо надісланих в різні школи інформаційних запитів, не можуть спростувати твердження про «офіційне потурання» таким незаконним діям з боку російських органів влади.

ii. Національні засоби правового захисту

147. Що стосується ефективності та доступності національних засобів правового захисту, Суд насамперед зазначить, що показання грузинських свідків співпадають одне з одним щодо умов їхнього затримання і дуже скорочених проваджень у судах Російській Федерації (див. пункти 45-46 та пункти 48-49 вище).

148. Те ж саме стосується й опису цих подій міжнародними урядовими та неурядовими організаціями, які посилаються, зокрема, на координацію між адміністративними та судовими органами (див. пункти 39-40 і пункти 68-71 вище).

149. Суд зазначає, що грузинські громадяни затримувалися, утримувалися під вартою і висилалися за стверджуване порушення статей 18.8, 18.10 та 18.11 Кодексу про адміністративні правопорушення (наприклад, відсутність чинного дозволу на працевлаштування, візи або свідоцтва про реєстрацію), і що накази виносилися судами загальної юрисдикції.

150. Він не сумнівається, що у вищестоящих судах Російській Федерації існують засоби правового захисту щодо затримання, утримання під вартою та наказів про вислання, як це було зазначено урядом-відповідачем в його різних спостереженнях, і як вони були описані російськими чиновниками на слуханнях свідків (див. також справу «*Niyazov проти Росії*», № 27843/11, §§ 87 і далі, рішення від 16 жовтня 2012 року).

151. Проте Суд повинен реалістично взяти до уваги не лише «існування формальних засобів захисту в правовій системі відповідної Договірної держави, але й також загальний і політичний контекст, в якому вони функціонують, та особисті обставини заявників» (див., з відповідними змінами, згадану вище справу «*Akdivar та інші*», § 69).

152. Беручи до уваги всі наявні в його розпорядженні матеріали, Суд вважає, що протягом даного періоду для грузинських громадян існували реальні перешкоди у використанні цих засобів правового захисту - як в ході проваджень в судах Російської Федерації, так і після їх вислання до Грузії.

153. Він вважає, що в Російській Федерації ці перешкоди виникли в результаті проваджень, що здійснювалися в російських судах, як вони були описані грузинськими свідками, а саме, що їх доставляли в суди цілими групами. Хоча деякі свідки посилалися на розмову із суддею, яка в середньому тривала п'ять хвилин і без будь-якого належного розгляду обставин справи, інші говорили, що їх не пустили до зали суду, і що вони чекали в коридорах або навіть в автобусах, які привезли їх до суду, разом з іншими грузинськими громадянами. Вони сказали, що потім їм веліли підписати судові рішення, не надавши їм можливості ознайомитися зі змістом або отримати копію рішення. Вони не мали ані перекладача, ані адвоката. Як правило, і судді, і міліціонери відраджували їх від подачі апеляції, говорячи їм, що існував наказ про вислання громадян Грузії.

154. Крім того, той поспіх та залякування, які супроводжували ці заходи, також пояснюють небажання грузинських громадян використовувати ці засоби правового захисту.

155. У цьому зв'язку Суд надає більше довіри описові цих проваджень грузинськими свідками, який узгоджується з описом міжнародних урядових та неурядових організацій, а не описові російських чиновників, який вбачається нереалістичним, беручи до уваги кількість висланих у розглянутий період громадян Грузії.

156. Він вважає, що в Грузії, не говорячи вже про психологічний фактор, існували практичні перешкоди у використанні цих засобів правового захисту внаслідок закриття транспортних зв'язків між двома країнами. Крім того, було дуже важко зв'язатися з консульством Російської Федерації в Грузії, в якому було дуже мало співробітників у відповідний час – усього три дипломати.

157. Суд далі вважає, що оскільки не було надано щомісячних статистичних даних щодо кількості винесених російськими судами наказів про вислання грузинських громадян, особливо під час розглянутого періоду, документи, надані урядом-відповідачем у його листі від 15 квітня 2011 року (див. вище, пункт 85 в кінці), не є належними доказами того, що ці засоби правового захисту були ефективними і доступними у відповідний момент і мали розумну перспективу успіху.

158. Зокрема, кількість наданих апеляційних рішень (42) здається мінімальною, беручи до уваги кількість територіальних утворень, існуючих в Російській Федерації, а також кількість наказів про вислання, винесених проти грузинських громадян протягом цього періоду (див. пункт 135 вище). Кількість наданих апеляційних рішень також здається сміхотворною для міст Москви (8) і Санкт-Петербургу (17), беручи до уваги те, що більшість епізодів вислання грузинських громадян протягом розглянутого періоду проводилися в цих містах, в яких більшість з них також і проживає.

iii. Висновок

159. Беручи до уваги всі ці фактори, Суд дійшов висновку, що з жовтня 2006 року в Російській Федерації було запроваджено скоординовану політику затримання, утримання під вартою та вислання грузинських громадян, що становило адміністративну практику для цілей прецедентного права за Конвенцією. Відповідно, заперечення уряду-відповідача щодо невичерпання національних засобів правового захисту має бути відхилене.

В. Правило шести місяців

160. Суд повторює, «що за відсутності засобів правового захисту цей термін повинен рахуватися з дати дії або рішення, яке, як стверджується, не відповідає положенням Конвенції» (див., зокрема, згадану вище справу «Грузія проти Росії» (I), § 47).

161. Хоча Палата залишила це питання для того, щоб приєднати його до суті, жоден з двох урядів не надав будь-яких зауважень у цьому зв'язку. Уряд-заявник лише просив Суд визнати, що заяву було подано протягом передбаченого Конвенцією шестимісячного строку.

162. У даній справі заяву було подано до Суду 26 березня 2007 року, тоді як накази, за якими громадяни Грузії підлягали висланню, і на які скаржився уряд-заявник, були винесені після 27 вересня 2006 року.

163. Відповідно, Суд вважає, що передбачений Конвенцією шестимісячний строк було дотримано.

IV. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 4 ПРОТОКОЛУ № 4

164. Уряд-заявник посилався на статтю 4 Протоколу № 4, яка передбачає наступне:

«Коллективне вислання іноземців заборонено».

А. Доводи сторін

1. Уряд-заявник

165. Уряд-заявник стверджував, що уряд-відповідач колективно вислав грузин з території Російської Федерації і позбавив їх права на розгляд їхніх справ судом. На його думку, питанням серйозної занепокоєності був той факт, що в ході судових проваджень справи осіб, які підлягали висланню, ніколи не розглядалися по суті. Як можна було пересвідчитися з показань свідків та доповідей міжнародних урядових та неурядових організацій, суди не бажали слухати доводи грузинських громадян, і останні не мали можливості представити свої доводи в апеляції проти свого вислання. Судді використовували однакову шаблонну форму для всіх своїх наказів про вислання і просто вводили відповідні прізвища та дати, без дослідження фактичних обставин кожної конкретної справи. Деякі жертви навіть не мали можливості бути присутніми в суді.

2. Уряд-відповідач

166. Уряд-відповідач оспорував ці твердження і стверджував, що дана справа суттєво відрізнялася від справи «*Сонка проти Бельгії*» (№ 51564/99, ECHR 2002-I), тому що органи влади Російської Федерації ніколи не стверджували, що вони колективно висилали грузинських громадян, і не видавали жодних інструкцій відповідним посадовим особам. Крім того, грузинські громадяни не викликалися до відповідних органів Міністерства внутрішніх справ, і багато з них могли виїхати з Російської Федерації самостійно. Нарешті, справа кожного грузинського громадянина, проти якого було порушено провадження за адміністративне правопорушення, і який підлягав наказу про адміністративне вислання, була

індивідуально розглянута відповідно до законодавства Російської Федерації. Уряд-відповідач оспорував достовірність тверджень грузинських свідків у цьому зв'язку і посилався на свідчення російських чиновників. Згідно з урядом-відповідачем, дана справа радше нагадувала справу «*Sultani проти Франції*» (№ 45223/05, ECHR 2007-IV (витяги)), оскільки, як і в тій справі, уряд-відповідач організував у жовтні 2006 року спеціальні прямі рейси для перевезення грузинських громадян між Москвою та Тбілісі на основі угод з посольством Грузії в Російській Федерації, у зв'язку з тим, що повітряне сполучення між Російською Федерацією та Грузією було призупинено. Вислання нелегальних іммігрантів та осіб, які іншим чином порушили законодавчі положення щодо перебування на території Російської Федерації, було суверенним правом і обов'язком Російської держави з метою забезпечення національної та міжнародної безпеки.

В. Оцінка Суду

1. Загальні принципи

167. Суд повторює свою практику, відповідно до якої «під колективним висланням за змістом статті 4 Протоколу № 4 повинен розумітися будь-який захід, що змушує групу іноземців залишити країну, крім випадків, коли такий захід здійснюється після і на основі розумного та об'єктивного розгляду конкретної справи кожного окремого іноземця в групі» (див. згадану вище справу «*Çonka*», § 59). Згодом Суд уточнив, що «той факт, що багато іноземців підлягають подібним рішенням, сам по собі не призводить до висновку про те, що існує колективне вислання, якщо кожній окремій особі було надано можливість висунути аргументи проти свого вислання в компетентних органах та на індивідуальній основі» (див., серед іншого, згадані вище справи «*Sultani*», § 81, і «*Hirsi Jamaa та інші*», § 184). Втім, це не означає, що якщо мав місце розумний та об'єктивний розгляд справи кожної окремої особи, «загальний контекст щодо виконання наказів про вислання не грає жодної ролі у визначенні того, чи було дотримано статті 4 Протоколу № 4» (див. згадану вище справу «*Çonka*», там само).

168. Що стосується сфери застосування статті 4 Протоколу № 4, Суд зазначить, що формулювання цього положення не посилається на правову ситуацію відповідних осіб, на відміну від статті 1 Протоколу № 7, яку Суду розгляне нижче (див. пункти 228-231 нижче). Крім того, з коментаря щодо проекту Протоколу № 4 вбачається, що, згідно з Комітетом експертів, іноземцями, на які посилається стаття 4, є не лише ті особи, які законно проживають на території, але й «всі ті особи, які не мають фактичного права на громадянство в державі, незалежно від того, чи вони просто перетинають країну, проживають в ній тимчасово чи постійно, є біженцями або в'їхали в країну за власною ініціативою, та чи є особами без громадянства або мають інше громадянство» (стаття 4 остаточного проекту Комітету, с. 505, § 34).

169. Відповідно до цього тлумачення, в справах, які були передані йому на розгляд, Суд застосував статтю 4 Протоколу № 4 до осіб, які з різних причин проживали на території держави або були перехоплені у відкритому морі суднами, що плавали під прапором держави-відповідача, і були повернуті до держави походження (див., зокрема, згадані вище справи «*Çonka*»; «*Sultani*»; та «*Hirsi Jamaa та інші*»).

2. Застосування цих принципів

170. Таким чином, у цій справі стаття 4 Протоколу № 4 застосовується незалежно від питання про те, чи законно проживали громадяни Грузії на території Російської Федерації.

171. Щодо суті, Суд повинен визначити, чи були вжиті заходи щодо вислання після і на основі розумного та об'єктивного вивчення конкретної ситуації кожного громадянина Грузії, беручи водночас до уваги загальний контекст, що існував на той момент.

172. У цьому зв'язку він знову зробить посилання на узгоджений опис дуже скорочених проваджень у російських судах, наданий грузинськими свідками та міжнародними урядовими і неурядовими організаціями (див. пункти 48-49 і пункти 68-71 вище).

Так, Моніторинговий комітет ПАРЄ зазначив, що по всій країні встановився «режим видворення»: «Грузинів, зупинених на вулиці під приводом перевірки їхніх документів, затримували незалежно від того, чи були їхні документи в порядку, і доставляли до відділень міліції, де їх збирали у великі групи та відвозили до судів, в яких виносилися рішення про накладення адміністративного штрафу з висланням з території Росії відповідно до попередньої домовленості з судами. Процедура здійснювалася без адвокатів та без вивчення судами окремих обставин справи; вся процедура тривала від 2 до 10 хвилин. Часто осіб, які зазнали цих заходів, не допускали до зали судового засідання, затримані трималися в коридорах або навіть в автотранспорті, в якому їх туди привезли» (доповідь ПАРЄ, § 59).

173. Крім того, міжнародні організації зазначили, що масові затримання і вислання громадян Грузії розпочалися на початку жовтня 2006 року, і послалися на координацію між адміністративними та судовими органами (див. пункти 39-40 і 68-71 вище).

174. На думку Суду, дана справа більше нагадує згадану вище справу «*Čonka*», в якій він дійшов висновку про те, мало місце колективне вислання, враховуючи всі обставини, пов'язані з виконанням наказів про вислання, ніж справу «*Sultani*», в якій він постановив, що відповідний орган взяв до уваги особисту ситуацію заявника - громадянина Афганістану, який шукав притулку, - і передбачувані ризики в разі його повернення до країни походження.

175. Особливість даної справи полягає в тому, що під час розглянутого періоду російські суди винесли тисячі наказів про вислання грузинських громадян (див. пункт 135 вище). Хоча, формально кажучи, судові рішення приймалися щодо кожного окремого громадянина Грузії, Суд вважає, що здійснення процедур вислання протягом цього періоду - після того, як було видано накази та інструкції, - а також кількість висланих громадян Грузії (з жовтня 2006 року), унеможливили проведення розумного та об'єктивного розгляду особливих обставин справи кожної особи.

176. Крім того, зроблений Судом висновок про проведення в Російській Федерації скоординованої політики затримання, утримання під вартою та вислання грузинських громадян з жовтня 2006 року (див. пункт 159 вище) також свідчить про колективний характер вислання.

177. Цей висновок не ставить під сумнів право держав встановлювати свою власну імміграційну політику. Разом з тим, слід зазначити, що проблеми з управлінням міграційними потоками не можуть виправдати звернення держави до

практики, яка є несумісною з її зобов'язаннями за Конвенцією (див., з відповідними змінами, згадану вище справу «*Hirsi Jamaa та інші*», § 179).

178. Беручи до уваги всі вищевказані фактори, Суд вважає, що вислання громадян Грузії під час розглянутого періоду не проводилося після і на основі розумного та об'єктивного розгляду конкретної справи кожної особи, і що це становило адміністративну практику в порушення статті 4 Протоколу № 4.

V. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 5 §§ 1 і 4 КОНВЕНЦІЇ

179. Уряд-заявник посилався на статтю 5 §§ 1 і 4 Конвенції, відповідні частини якої передбачають наступне:

«1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом:

...

f) законний арешт або затримання особи з метою запобігання її недозволеному в'їзду в країну чи особи, щодо якої провадиться процедура депортації або екстрадиції.

...

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним».

A. Доводи сторін

1. Уряд-заявник

180. За твердженням уряду-заявника, з усіх записів слухання свідків очевидним було те, що свавільний спосіб, в який громадяни Грузії затримувалися і утримувалися під вартою, робив їх затримання і утримання під вартою незаконними для цілей статті 5 § 1 Конвенції. Крім того, нездатність грузинських громадян оскаржити законність свого затримання і утримання під вартою призвела до порушення статті 5 § 4 Конвенції. Затримання грузин з метою їх вислання прийняли форму масових операцій, які включали їх пошук біля церков, на ринках, на вулицях і в школах, а також за місцем проживання та на роботі.

2. Уряд-відповідач

181. Уряд-відповідач оспорував твердження уряду-заявника і стверджував, що затримання громадян Грузії з метою їх вислання проводилися відповідно до законодавства Російської Федерації з метою боротьби з нелегальною імміграцією. У цьому зв'язку він висунув ті ж самі доводи, що й за статтею 4 Протоколу № 4 (див. пункт 166 вище).

B. Оцінка Суду

182. Насамперед Суд зазначить, що сторони не оспорюють, що дані затримання здійснювалися з метою вислання грузинських громадян з території Російської Федерації. Тому стаття 5 § 1 (f) Конвенції застосовна в цій справі. «Якщо постає питання про «законність» затримання, включаючи питання про те, чи було дотримано «процедури, встановленої законом», Конвенція посилається

головним чином на зобов'язання щодо дотримання матеріальних та процесуальних норм національного законодавства, однак вона також вимагає, щоб будь-яке позбавлення свободи відповідало меті статті 5, а саме захисту особи від свавілля» (див., серед іншого, згадані вище справи «*Čonka*», § 39, та «*Shamayev та інші*», § 397).

183. У силу пункту 4 статті 5, затримані чи утримувані під вартою особи мають право на перевірку процесуальних та матеріальних умов позбавлення свободи, суттєвих для «законності» в розумінні Конвенції. Поняття «законності» повинне мати таке ж значення в пункті 4 статті 5, що й в пункті 1, з тим щоб затримана особа мала право на перегляд «законності» свого затримання не лише в світі національного законодавства, а й тексту Конвенції, викладених в ній загальних принципів і мети обмежень, що допускаються статтею 5 § 1 (див. справи «*Chahal проти Сполученого Королівства*», рішення від 15 листопада 1996 року, § 127, *Reports of Judgments and Decisions* 1996-V; з відповідними змінами «*Stanev проти Болгарії*» [ВП], № 36760/06, § 168, ECHR 2012; та «*Idalov проти Росії*» [ВП], № 5826/03, § 160, рішення від 22 травня 2012 року).

184. Суд вважає, що в даній справі скарги, порушені за статтею 5 §§ 1 і 4 Конвенції, тісно пов'язані з питаннями, порушеними за статтею 4 Протоколу № 4.

185. Висланням грузинських громадян передували масові затримання - на вулиці, на роботі або за місцем проживання. У цьому зв'язку Суд посилається на узгоджений опис умов затримання, зроблений грузинськими свідками і міжнародними урядовими та неурядовими організаціями (пункти 45-46 і пункти 68-71 вище). Крім того, він дійшов висновку, що з жовтня 2006 року в Російській Федерації було впроваджено скоординовану політику затримання, утримання під вартою та вислання грузинських громадян (див. пункт 159 вище).

186. Відповідно, той факт, що ці вислання були описані Судом як «колективні», означає, в обставинах цієї справи, що затримання, які передували їм, були свавільними.

187. Беручи до уваги вищевикладені висновки, Суд вважає, що затримання і утримання під вартою громадян Грузії протягом розглянутого періоду склали адміністративну практику в порушення статті 5 § 1 Конвенції.

188. За відсутності в громадян Грузії ефективних і доступних засобів правового захисту від затримання, утримання під вартою та вислання протягом розглянутого періоду (див. пункти 151-158 вище) Суд вважає, що мало місце також і порушення статті 5 § 4 Конвенції.

VI. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 3 КОНВЕНЦІЇ

189. Уряд-заявник посилався на статтю 3 Конвенції, яка передбачає наступне:

«Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню».

A. Доводи сторін

1. Уряд-заявник

190. Уряд-заявник стверджував, що значна переповненість камер, брак спальних місць, відсутність гігієнічних умов та приватності санітарних вузлів, той факт, що затримані жили, спали і використовували туалети в тій самій кімнаті,

приклади смертей і серйозних захворювань серед затриманих, а також всі інші описані вище обставини, чітко свідчили про те, що Російська Федерація не дотрималася зобов'язання, покладеного на неї Конвенцією. Він додав, що умови транспортування, зокрема, в автобусах і у вантажному літаку, були особливо принизливими, і в цьому зв'язку послався на показання грузинських свідків. Відповідно, уряд-заявник просив Суд дійти висновку про те, що мало місце порушення статті 3 Конвенції.

2. Уряд-відповідач

191. Уряд-відповідач оспорював ці твердження і зазначив, що грузинські свідки надали суперечливі показання при описі, зокрема, умов в центрах тимчасового утримання іноземних громадян, і що вони також суперечили наданим російськими органами документам та показанням інших свідків. Відповідно, такі показання не могли становити докази «поза розумним сумнівом». Він додав, що ніхто із заслуханих осіб, яких було затримано в таких центрах, не заявив в Суді, що їхні умови утримання якимось чином відрізнялися від умов утримання громадян інших країн, які знаходилися в тих самих центрах тимчасового утримання іноземних громадян або одній камері з ними. Посилаючись на заяви російських чиновників, він насамкінець зазначив, що повітряні перевезення були здійснені в гідних умовах, і що ті ж самі літаки використовувалися для вислання інших іноземних громадян.

В. Оцінка Суду

1. Загальні принципи

192. Суд повторює свою недавню практику за статтею 3 Конвенції, яку він узагальнив у пілотному рішенні по справі «*Ananyev та інші проти Росії*», і відтворив у рішенні по справі «*Idalov проти Росії*»:

«...стаття 3 Конвенції закріплює одну з найбільш фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Конвенція забороняє в абсолютних термінах катування і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження або покарання, незалежно від поведінки жертви (див., наприклад, справу «*Labita проти Італії*» [ВП], № 26772/95, § 119, ECHR 2000-IV). Для того, щоб підпадати під дію статті 3, погане поводження повинне досягти мінімального рівня жорстокості. Оцінка такого мінімуму є відносною: вона залежить від усіх обставин справи, зокрема, тривалості поводження, його фізичних та психологічних наслідків і, в деяких випадках, статі, віку і стану здоров'я жертви (див., серед інших джерел, справу «*Ірландія проти Сполученого Королівства*», рішення від 18 січня 1978 року, § 162, Series A no. 25).

Погане поводження, яке досягає такого мінімального рівня жорстокості, як правило, включає тілесні ушкодження або сильні фізичні чи психологічні страждання. Однак навіть за їх відсутності, якщо поводження принижує індивіда і тим самим демонструє неповагу чи применшення його людської гідності, або викликає почуття страху, мук чи неповноцінності, здатне зламати моральний і фізичний опір індивіда, воно може бути охарактеризоване як таке, що принижує гідність, і також підпадати під заборону статті 3 (див., серед інших, справу «*Vasyukov проти Росії*», № 2974/05, § 59, рішення від 5 квітня 2011 року).

У контексті позбавлення свободи Суд неодноразово підкреслював, що для того, щоб підпадати під дію статті 3, страждання і приниження повинні в будь-якому випадку виходити за межі неминучого елемента страждання і приниження, пов'язаного із затриманням. Держава повинна гарантувати, щоб особа утримувалася під вартою в умовах, які є сумісними з повагою до людської гідності, щоб спосіб і метод виконання заходу не піддавав її

стражданням і труднощам, інтенсивність яких перевищує неминучий рівень страждань, притаманний затриманню, і щоб, враховуючи практичні вимоги позбавлення свободи, її здоров'я і благополуччя були належним чином захищені (див. справу «*Kudla проти Польщі*» [ВП], № 30210/96, §§ 92-94, ECHR 2000-XI, та «*Porov проти Росії*», № 26853/04, § 208, рішення від 13 липня 2006 року).

При оцінці умов утримання під вартою необхідно брати до уваги сукупні наслідки цих умов, а також конкретні твердження заявника (див. справу «*Dougoz проти Греції*», № 40907/98, § 46, ECHR 2001-II). Тривалість періоду, протягом якого особа утримувалася під вартою в конкретних умовах, також має братися до уваги (див. серед інших, справу «*Alver проти Естонії*», № 64812/01, § 50, рішення від 8 листопада 2005 року).

(див. справи «*Ananuev та інші проти Росії*», №№ 42525/07 та 60800/08, § 139-42, рішення від 10 січня 2012 року, та «*Idalov*», згадану вище, §§ 91-94; щодо умов транспортування див. також, з відповідними змінами, справу «*Khudoyorov проти Росії*», № 6847/02, §§ 116 і далі, ECHR 2005-X (витяги)).

2. Застосування цих принципів

193. Суд зазначає, що грузинські громадяни спочатку трималися у відділенні міліції (згідно з показаннями свідків, від кількох годин до одного-двох днів), потім у центрах тимчасового утримання іноземних громадян (згідно з показаннями свідків, від двох до чотирнадцять днів), а далі вивозилися на автобусах в різні аеропорти Москви і видворялися в Грузію на літаку (див. пункт 45 вище). Деякі грузинські громадяни, проти яких виносилися накази про вислання, залишали Російську Федерацію самостійно.

194. Сторони не погодилися щодо більшості аспектів умов утримання грузинських громадян. Однак там, де умови утримання оспорується, Суд не має необхідності встановлювати достовірність кожного спірного аспекту. Він може зробити висновок, що мало місце порушення статті 3, на підставі будь-якого серйозного твердження, яке відповідач не заперечує (див., з відповідними змінами, згадану вище справу «*Idalov*», § 96).

195. У цьому зв'язку Суд також розгляне наявні в нього докази.

196. По-перше, він зазначить, що навіть якщо в ході слухань свідків деякі грузинські свідки дали суперечливі показання щодо певних моментів (зокрема, щодо розміру камер), їхній опис умов утримання під вартою у відділеннях міліції і центрах тимчасового утримання іноземних громадян та умови вислання в Грузію в цілому узгоджуються і відповідають описові міжнародних урядових та неурядових організацій (див. пункти 52-55 і 72-74 вище). Ці організації дійсно зазначили, що багато грузинських громадян були піддані нелюдському і такому, що принижує гідність, поводженню через погані умови утримання під вартою і вислання (наприклад, переповнені камери, відсутність харчування, води та гігієнічних умов, а також перевезення більше сотні громадян Грузії вантажним літаком).

197. Крім того, пан Патарідзе, у відповідний час консул Грузії в Російській Федерації, зазначив, що він та його команда відвідали більше десяти центрів тимчасового утримання в різних регіонах Російської Федерації, в тому числі в Санкт-Петербурзі та Москві. Він підтвердив, що в цих центрах утримувалися головним чином грузинські громадяни, що камери були переповненими, умови утримання під вартою дуже складними, умови гігієни жахливими, а кількість ліжок та матраців замалою.

198. Суд не має сумнівів у тому, що умови утримання під вартою були вкрай складними, враховуючи велику кількість грузинських громадян, утримуваних під вартою з метою їх вислання протягом такого короткого проміжку часу. У цьому зв'язку він вважає показання грузинських свідків на слуханнях свідків більш достовірними, аніж показання російських чиновників, які описали умови утримання під вартою як дуже гарні.

199. Беручи до уваги всі надані до Суду матеріали, незаперечливим в першу чергу вбачається те, що грузинські громадяни утримувалися в камерах у відділеннях міліції або у вкрай переповнених центрах тимчасового утримання іноземних громадян. У будь-якому випадку, доступний їм особистий простір не відповідав мінімальним стандартам, закладеним у практиці Суду (див., серед багатьох інших справ, згадану вище справу «*Idalov*», § 101). Крім того, грузинські громадяни були змушені спати по черзі через брак окремих спальних місць.

200. Крайній брак простору в тюремній камері має велику вагу, яку треба взяти до уваги при встановленні того, чи були оспорювані умови утримання під вартою такими, що «принижують гідність», за змістом статті 3 Конвенції (див. згадану вище справу «*Ananyev та інші*», § 143).

201. Взагалі, Суд вже кілька разів зазначав, що переповненість в російських в'язницях є для нього справою особливої занепокоєності. У великій кількості справ він послідовно встановлював порушення прав заявників через брак достатнього особистого простору під час їх утримання під вартою (див., зокрема, справи «*Idalov*», згадана вище, § 97, і «*Solovyevu проти Росії*», № 918/02, § 123, рішення від 24 квітня 2012 року). Дана справа, яка стосується центрів тимчасового утримання іноземних громадян, не є винятком у цьому відношенні.

202. Суд також посилається на звіт Європейського комітету з попередження катувань (ЄКПК) по Російській Федерації, датований груднем 2001 року, в якому він зазначив, що був дуже занепокоєний умовами утримання під вартою іноземних громадян в цих центрах, наголосивши на переповненості камер (звіт уряду Російської Федерації про візит ЄКПК до Російської Федерації з 2 по 7 грудня 2001 року, § 32, СРТ/Inf (2003) 30).

203. Крім того, в даній справі Суд не може не відзначити, що подані йому докази також свідчать про те, що основні санітарно-гігієнічні умови були відсутні, і що затримані потерпали від браку приватності, оскільки туалети не були відгороджені від іншої частини камери.

204. У цьому зв'язку Суд ще раз повторить, що неналежність умов утримання під вартою становить повторювану структурну проблему в Російській Федерації, яка є результатом неправильного функціонування російської пенітенціарної системи, і яка призвела Суд до висновку про порушення статті 3 у великій кількості рішень, починаючи з першого факту порушення в 2002 році у справі «*Kalashnikov проти Росії*» (№ 47095/99, ECHR 2002-VI) і до прийняття пілотного рішення по згаданій вище справі «*Ananyev та інші*». Тому причин відступати від цього висновку в даній справі Суд не бачить.

205. Беручи до уваги всі вищевказані фактори, Суд дійшов висновку про те, що умови утримання під вартою призвели до безсумнівних страждань грузинських громадян і повинні розглядатися і як нелюдське, і як таке, що принижує гідність, поводження, яке становило адміністративну практику в порушення статті 3 Конвенції.

206. Відповідно, Суд не вважає за необхідне розглядати решту доводів сторін про умови вислання грузинських громадян під час розглянутого періоду.

VII. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 13 КОНВЕНЦІЇ, ВЗЯТОЇ РАЗОМ ЗІ СТАТТЕЮ 4 ПРОТОКОЛУ № 4, СТАТТЕЮ 5 §§ 1 і 4 ТА СТАТТЕЮ 3 КОНВЕНЦІЇ

207. Уряд-заявник стверджував, що мало місце порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4, статтею 5 §§ 1 і 4 та статтею 3 Конвенції. Стаття 13 викладена наступним чином:

«Кожен, чії права та свободи, визнані в цій Конвенції, було порушено, має право на ефективний засіб юридичного захисту в національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, які здійснювали свої офіційні повноваження».

A. Доводи сторін

208. Як і в своїх попередніх спостереженнях, уряд-заявник стверджував, що грузинські громадяни не мали ефективних та доступних засобів правового захисту проти затримання і вислання протягом розглянутого періоду (див. пункт 120 вище).

209. Уряд-відповідач оспориював ці твердження (див. пункт 121 вище).

B. Оцінка Суду

210. Суд повторює, що стаття 13 Конвенції вимагає «забезпечення національних засобів правового захисту для розгляду суті «небезпідставної скарги» за Конвенцією та надання відповідного відшкодування» (див., зокрема, згадану вище справу «*Сонка*», § 75).

211. Беручи до уваги свій висновок про порушення статті 4 Протоколу № 4, статті 5 §§ 1 і 4 та статті 3 Конвенції, Суд не може не дійти висновку про те, що подані урядом-заявником скарги є «небезпідставними» для цілей статті 13.

212. Дійсно, визнання порушення статті 4 Протоколу № 4 та статті 5 § 4 Конвенції саме по собі означає відсутність ефективних та доступних засобів правового захисту. Відповідно, необхідності окремо розглядати скаргу уряду-заявника про порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні з цими статтями, немає.

213. Крім того, Суд уже встановив, що громадяни Грузії не мали ефективних та доступних засобів правового захисту проти затримання, утримання під вартою та вислання протягом розглянутого періоду (див. пункти 151-158 вище).

214. Тому він приходить до висновку, що мало місце порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 5 § 1.

215. Що стосується скарги за статтею 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 3, Суд зазначає, що у згаданому вище пілотному рішенні по справі «*Апануєв та інші*» він встановив, що у відповідний момент часу в російській правовій системі не було ефективних засобів правового захисту, які можна було б використати для того, щоб покласти край умовам нелюдського і такого, що принижує гідність, утримання під вартою або отримати належне та достатнє відшкодування у зв'язку зі скаргою на неналежні умови утримання під вартою (див. згадану вище справу «*Апануєв та інші*», § 119).

216. Відповідно, він вважає, що ця справа нічим не відрізняється, а тому приходить до висновку, що мало місце порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 3.

VIII. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 14 КОНВЕНЦІЇ, ВЗЯТОЇ В ПОЄДНАННІ ЗІ СТАТТЕЮ 4 ПРОТОКОЛУ № 4, СТАТТЕЮ 5 §§ 1 і 4 ТА СТАТТЕЮ 3 КОНВЕНЦІЇ

217. Уряд-заявник скаржився на порушення статті 14 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4, статтею 5 §§ 1 і 4 та статтею 3 Конвенції. Стаття 14 викладена наступним чином:

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою - статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою».

A. Доводи сторін

218. Уряд-заявник стверджував, що затримання, утримання під вартою та вислання громадян Грузії були пов'язані з їхнім громадянством та етнічним походженням, а не з їхнім статусом за імміграційним законодавством Російської Федерації. На його думку, затримання становили заходи помсти проти Грузії і не ґрунтувалися на окремих діях жертв. Більше того, це твердження підтримувалося доповіддю ГРВ, відповідно до якої серед висланих осіб були й грузини, які законно проживали на території Російської Федерації, наприклад, особи грузинського походження з російським громадянством, власники посвідок на проживання чи працевлаштування та цілком чинних віз, особи, чиє проживання було зареєстроване, етнічні грузини (деякі з яких чекали на поновлення свого паспорта або візи) або зареєстровані в російських вузах студенти.

219. У свою чергу, уряд-відповідач заперечував всі твердження, пов'язані із затриманням і висланням грузинських громадян на основі їхнього громадянства або етнічного походження. Він повторив твердження, які він зробив в своїх більш ранніх спостереженнях, а саме, що грузинські громадяни затримувалися, утримувалися під вартою і висилалися в рамках загальної політики боротьби з нелегальною імміграцією на тій підставі, що вони перебували на території Російської Федерації не на законних підставах (без чинної візи, посвідки на проживання, дозволу на працевлаштування або свідоцтва про реєстрацію – див. пункт 25 і пункти 115-116 вище). У цьому зв'язку слухання свідків показало, що застосована до громадян Грузії процедура була точно такою ж, що й процедура, застосована до інших іноземних громадян, які вчинили той самий вид правопорушення. Він також зазначив, що твердження уряду-заявника про вислання російських громадян грузинського походження протягом відповідного періоду є необґрунтованими.

B. Оцінка Суду

220. Суд вважає, що в обставинах цієї справи скарги, подані урядом-заявником за статтею 14 Конвенції, взятою в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4 та статтею 5 §§ 1 і 4 Конвенції, є такими ж самими - хоча і представленими під іншим кутом - що й скарги, які вже були розглянуті за двома останніми статтями, і щодо яких він встановив порушення. Відповідно, він вважає, що необхідності визначати, чи мало місце в даній справі порушення статті 14 Конвенції, взятої в

поєднанні з цими положеннями, у зв'язку з дискримінаційним поводженням з грузинськими громадянами, немає.

221. Він також не вважає за необхідне визначати, чи мало місце порушення статті 14 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 3, враховуючи, що неналежність умов утримання в російських пенітенціарних закладах стосувалася всіх затриманих, незалежно від їхнього громадянства.

IX. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 18 КОНВЕНЦІЇ, ВЗЯТОЇ В ПОЄДНАННІ ЗІ СТАТТЕЮ 4 ПРОТОКОЛУ № 4, СТАТТЕЮ 5 §§ 1 і 4 ТА СТАТТЕЮ 3 КОНВЕНЦІЇ

222. Уряд-заявник посилався на статтю 18 Конвенції, яку викладено наступним чином:

«Обмеження, дозволені згідно з цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, не застосовуються для інших цілей ніж ті, для яких вони встановлені».

223. Суд повторює, що стаття 18 не застосовується автономно. Вона може бути застосована лише в поєднанні з іншими статтями Конвенції (див., зокрема, справу «*Gusinskiy проти Росії*», № 70276/01, § 73, ECHR 2004-IV; «*Mudayevu проти Росії*», № 33105/05, § 127, рішення від 8 квітня 2010 року; «*Lutsenko проти України*», № 6492/11, § 105, рішення від 3 липня 2012 року; та « *Tymoshenko проти України*», № 49872/11, § 294, рішення від 30 квітня 2013 року).

224. Суд уже відзначив існування адміністративної практики в порушення статті 4 Протоколу № 4, статті 5 § 1 та статті 3 Конвенції, взятих окремо, і встановив порушення статті 5 § 4. Відповідно, він не вважає за необхідне розглядати ці самі питання і за статтею 18 Конвенції.

X. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 1 ПРОТОКОЛУ № 7

225. Уряд-заявник посилався на статтю 1 Протоколу № 7, яка передбачає:

«1. Іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- а) наведення доводів проти свого вислання;
- б) перегляду своєї справи; і
- в) представлення з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом.

2. Іноземець може бути висланий ще до того, як він здійснив свої права, передбачені в підпунктах «а», «б» та «в» пункту 1 цієї статті, коли таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або ґрунтується на міркуваннях національної безпеки».

A. Доводи сторін

226. Уряд-заявник стверджував, що багато висланих громадян Грузії законно проживали на території Російської Федерації, і в цьому зв'язку послався на доповідь ГРВ.

227. Згідно з урядом-відповідачем, за винятком дуже небагатьох винятків, всі грузинські громадяни, вислані в адміністративному порядку після судового

розгляду, незаконно проживали на території Росії, оскільки їхні документи були не в порядку. Відповідно, стаття 1 Протоколу № 7, яка застосовується лише до осіб, які законно проживають на території держави, не може бути застосована в цій справі.

В. Оцінка Суду

228. Суд зазначає, що стаття 1 Протоколу № 7 прямо посилається на іноземців, які «законно проживають на території держави».

229. Беручи до уваги всі матеріали в його розпорядженні, Суд вважає, що те, що протягом розглянутого періоду мали місце також і затримання та вислання громадян Грузії, які проживали на території Російської Федерації на законних підставах, встановлено не було.

230. Відповідно, Суд вважає, що скарга, порушена урядом-заявником за цією статтею, є недостатньо обґрунтованою, і що наявні в нього докази не є достатніми, щоб зробити висновок про те, що мало місце порушення.

231. Таким чином, порушення статті 1 Протоколу № 7 не було.

XI. СТВЕРДЖУВАНЕ ПОРУШЕННЯ СТАТТІ 8 КОНВЕНЦІЇ ТА СТАТТЕЙ 1 І 2 ПРОТОКОЛУ № 1

232. Уряд-заявник посилався на статтю 8 Конвенції, яка передбачає:

«1. Кожен має право на повагу до свого приватного і сімейного життя, до свого житла і кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб».

233. Він також посилався на Протокол № 1, статті 1 і 2 якого передбачають:

«Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів».

«Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань».

A. Доводи сторін

234. Уряд-заявник послався на свої попередні зауваження в Палаті щодо стверджуваного порушення статті 8 Конвенції та статті 1 Протоколу № 1.

Зокрема, він стверджував, що індивідуальні накази про вислання не брали до уваги сімейні обставини відповідних осіб, і їхнім наслідком було роз'єднання сімей (іноді дуже маленькі діти були таким чином залишені напризволяще)

всупереч вимогам статті 8 Конвенції. Крім того, розкриття школами і університетами інформації про походження, сімейний стан та адресу грузинських школярів не було передбачене законом і також порушувало цю статтю.

Крім того, умови затримання і утримання під вартою грузинських громадян часто призводили до того, що вони залишали своє майно. Заходи з вислання і призупинення зв'язку між Російською Федерацією та Грузією не дозволили їм в подальшому вжити необхідних кроків для захисту свого майна, що призвело до порушення статті 1 Протоколу № 1.

Нарешті, закриття російських шкіл в Грузії закрило доступ грузинських учнів до освіти російською мовою, в порушення статті 2 Протоколу № 1.

235. Уряд-відповідач у цьому зв'язку також підкреслив, що уряд-заявник не надав жодних доказів на підтримку своїх тверджень. Що стосується статті 8 Конвенції, він зазначив, по першому аспекту, що російським судам було дуже важко отримати інформацію про точний сімейний стан грузинських громадян, і нагадав, що, строго кажучи, права на возз'єднання сім'ї не існує. По другому аспекту він стверджував, що якщо такі запити про надання інформації і робилися російськими органами, відповідні чиновники згодом були належним чином покарані.

Що стосується статті 1 Протоколу № 1, грузинські громадяни не були позбавлені свого права власності і могли подати будь-який позов щодо володіння та користування своїм майном.

Нарешті, що стосується статті 2 Протоколу № 1, російські школи в Грузії знаходилися під управлінням Міністерства оборони Російської Федерації і були закриті після відходу російських солдатів з Грузії.

В. Оцінка Суду

236. Суд вважає, що скарги, порушені урядом-заявником за цими статтями, не є достатньо обґрунтованими, і що наявні в нього докази не є достатніми для того, щоб зробити висновок про порушення.

237. Відповідно, порушення статті 8 Конвенції та статті 1 і 2 Протоколу № 1 не було.

XII. СТАТТЯ 41 КОНВЕНЦІЇ

238. Стаття 41 Конвенції передбачає:

«Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткове відшкодування, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливую сатисфакцію.

239. Уряд-заявник просив Суд «присудити справедливую сатисфакцію за статтею 41, зокрема, компенсацію, репарацію, *restitutio in integrum*, судові та інші витрати, а також іншу компенсацію, яка підлягає уточненню, за будь-яку матеріальну та моральну шкоду, заподіяну або понесену потерпілими сторонами в результаті порушень і участі в цьому провадженні» (див. пункт 79 вище).

240. Суд вважає, що питання про застосування статті 41 Конвенції не готове до розгляду.

З ЦИХ ПІДСТАВ СУД:

1. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що мало місце порушення статті 38 Конвенції;
2. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що в Російській Федерації восени 2006 року було впроваджено скоординовану політику затримання, утримання під вартою та вислання грузинських громадян, яка становила адміністративну практику для цілей прецедентного права за Конвенцією;
3. *Відхиляє* шістнадцятьма голосами проти одного попереднє заперечення уряду-відповідача щодо невичерпання національних засобів правового захисту в цьому відношенні;
4. *Постановляє* одностайно, що заява уряду-заявника була подана протягом шестимісячного строку, передбаченого статтею 35 § 1 Конвенції;
5. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що вислання грузинських громадян під час розглянутого періоду становило адміністративну практику в порушення статті 4 Протоколу № 4;
6. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що затримання і утримання під вартою громадян Грузії під час розглянутого періоду становило адміністративну практику в порушення статті 5 § 1 Конвенції;
7. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що відсутність у громадян Грузії засобів правового захисту проти затримання, утримання під вартою та вислання протягом розглянутого періоду становила порушення статті 5 § 4 Конвенції;
8. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що умови утримання під вартою громадян Грузії протягом розглянутого періоду становили адміністративну практику в порушення статті 3 Конвенції;
9. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що необхідності розглядати за статтею 3 Конвенції решту доводів сторін про умови вислання грузинських громадян протягом розглянутого періоду немає;
10. *Постановляє* тринадцятьма голосами проти чотирьох, що мало місце порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 5 § 1 Конвенції;
11. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що мало місце порушення статті 13 Конвенції, взятої в поєднанні зі статтею 3 Конвенції;
12. *Постановляє* одностайно, що необхідності розглядати скарги, порушені урядом-заявником за статтею 13 Конвенції, взятою в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4 та статтею 5 § 4 Конвенції, немає;
13. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що необхідності розглядати скарги, порушені урядом-заявником за статтею 14 Конвенції, взятою в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4 та статтею 5 §§ 1 і 4 і статтею 3 Конвенції, немає;
14. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що необхідності розглядати скарги, порушені урядом-заявником за статтею 18 Конвенції,

взятою в поєднанні зі статтею 4 Протоколу № 4 та статтею 5 §§ 1 і 4 і статтею 3 Конвенції, немає;

15. *Постановляє* шістнадцятьма голосами проти одного, що порушення статті 1 Протоколу № 7 не було;
16. *Постановляє* одностайно, що порушення статті 8 Конвенції та статей 1 і 2 Протоколу № 1 не було;
17. *Постановляє* одностайно, що питання про застосування статті 41 Конвенції не готове для вирішення;
відповідно:
 - а) відкладає зазначене питання в цілому;
 - б) пропонує уряду-заявнику і уряду-відповідачу надати протягом дванадцяти місяців з дати повідомлення цього рішення свої письмові зауваження з даного питання і, зокрема, повідомити Суд про будь-яку домовленість, якої вони можуть досягти;
 - с) відкладає питання подальшої процедури і уповноважує Голову Суду встановити її в разі необхідності.

Вчинено англійською та французькою мовами й оголошено на публічному слуханні в Палаці прав людини в Страсбурзі 3 липня 2014 року.

Майкл О'Бойл
Заступник Секретаря

Жозеп Касадеваль
Голова

Відповідно до статті 45 § 2 Конвенції і правила 74 § 2 Регламенту Суду до цього рішення додаються наступні окремі думки:

- (а) частково неспівпадаюча думка судді Лопес Герри, до якої приєдналися судді Братца та Калайджиева;
- (б) частково неспівпадаюча думка судді Цоцорії;
- (с) неспівпадаюча думка судді Дедова.

Ж.К.М.
М.О'Б.

Окремі думки не перекладалася, однак їх викладено англійською та французькою мовами в офіційних мовних версіях рішення, яке можна знайти в базі рішень Суду HUDOC.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2015.

Офіційними мовами Європейського суду з прав людини є англійська та французька мови. Цей переклад було замовлено за підтримки Цільового фонду «Права людини» Ради Європи (www.coe.int/humanrightstrustfund). Він не є зобов'язальним для Суду; також Суд не несе жодної відповідальності за його якість. Його можна завантажити з бази рішень Європейського суду з прав людини HUDOC (<http://hudoc.echr.coe.int>) або з будь-яких інших баз даних, в яких Суд його також розмістив. Його можна відтворити в некомерційних цілях за умови, що будуть зазначені повна

назва справи та посилання на авторське право і Цільовий фонд «Права людини». Для використання будь-якої частини цього перекладу в комерційних цілях слід звертатися за наступною адресою: publishing@echr.coe.int.

© Council of Europe/European Court of Human Rights, 2015.

The official languages of the European Court of Human Rights are English and French. This translation was commissioned with the support of the Human Rights Trust Fund of the Council of Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). It does not bind the Court, nor does the Court take any responsibility for the quality thereof. It may be downloaded from the HUDOC case-law database of the European Court of Human Rights (<http://hudoc.echr.coe.int>) or from any other database with which the Court has shared it. It may be reproduced for non-commercial purposes on condition that the full title of the case is cited, together with the above copyright indication and reference to the Human Rights Trust Fund. If it is intended to use any part of this translation for commercial purposes, please contact publishing@echr.coe.int.

© Conseil de l'Europe/Cour européenne des droits de l'homme, 2015.

Les langues officielles de la Cour européenne des droits de l'homme sont le français et l'anglais. La présente traduction a été effectuée avec le soutien du Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme du Conseil de l'Europe (www.coe.int/humanrightstrustfund). Elle ne lie pas la Cour, et celle-ci décline toute responsabilité quant à sa qualité. Elle peut être téléchargée à partir de HUDOC, la base de jurisprudence de la Cour européenne des droits de l'homme (<http://hudoc.echr.coe.int>), ou de toute autre base de données à laquelle HUDOC l'a communiquée. Elle peut être reproduite à des fins non commerciales, sous réserve que le titre de l'affaire soit cité en entier et s'accompagne de l'indication de copyright ci-dessus ainsi que de la référence au Fonds fiduciaire pour les droits de l'homme. Toute personne souhaitant se servir de tout ou partie de la présente traduction à des fins commerciales est invitée à le signaler à l'adresse suivante : publishing@echr.coe.int.